

ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ У СВІТЛІ СУЧАСНИХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПОШУКІВ

Юрій Ісак

старший викладач кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: yurii.isak@uzhnu.edu.ua

Researcher ID: <https://publons.com/researcher/3160393/yurii-isak/>

<https://orcid.org/0000-0002-7078-1100>

Олег Сліпецький

старший викладач кафедри Античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: oleg.slipetskyu@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0009-0007-5157-1961>

У пропонованій статті здійснено спробу висвітлення особливостей понятійного апарату історичної науки в Україні у світлі сучасних методологічних пошуків, одним з найважливіших аспектів яких є питання про специфіку і потенціал наукового пізнання. Висвітлено зокрема зусилля і здобутки українських вчених у вивченні й осмисленні процесу становлення понятійного апарату історичної науки в Україні. Ними було охарактеризовано як «слабкі місця», так і здобутки в науковій діяльності вітчизняних вчених-істориків в галузі розробки терміносистеми їх студій, простежено причини відсутності єдності серед них щодо низки актуальних питань, насамперед специфіки історичного пізнання, а також окреслено нагальність і перспективні шляхи подолання цих проблем на різних теоретико-методологічних рівнях. Авторами статті обгрунтовується думка про те, що не лише визначення вузлових понять історичної науки, але і їх належне переосмислення, узгодження, уніфікація та перевизначення згідно потреб часу та розвитку світової науки є засадничими для історика-професіонала. Водночас показано, що історична наука не лише на теренах України, але і в світі загалом значною мірою не сприйняла здобутків наукознавства у сфері логіки й оновлення засад пізнавальної діяльності, сприйняття світу як системи тощо. Розкрито необхідність потреби переосмислення сучасною історичною наукою своїх основ у зв'язку з революційними змінами в розвитку сучасної науки і техніки, що формує передумови для чергового пізнавального повороту. У цьому контексті потребує переосмислення вченими-істориками України насамперед визначення центрального для вчених-істориків поняття «історія», а також пов'язаних з ним понять «історичний факт», «історична закономірність», «методологічний канон» та ін.

Ключові слова: *понятійний апарат, наука, історична наука, методологія, історичні знання, конструювання історії, методологічний канон, історіографія, Україна.*

Постановка проблеми. В умовах сучасного теоретико-методологічного плюралізму в гуманітарних науках, їх бурхливого розвитку в контексті посилення міждисциплінарного синтезу знань і вдосконалення методів їх продукування, стрімкого зростання об'єму наукової інформації тощо вкрай необхідним є вивчення специфіки появи, подальшого функціонування і перевизначення найважливіших понять історичної науки.

Так, побудова моделей історичного й історіографічного процесів, спроби їх періодизації, вироблення критеріїв оцінки історичних явищ, подій та процесів тощо значною мірою залежать від розмежування і визначення відповідних понять. Знана одеська дослідниця Т. М. Попова слушно підкреслює, що теоретичні основи науки проявляють себе передусім у понятійному апараті [Попова, 2000, с. 317].

Необхідним для розвитку історичної науки в сучасній Україні є написання праць, які на засадах новітніх наукознавчих підходів, з використанням наукового стилю і наукової термінології «вписують»

історію міста, села, народу, країни тощо у більш загальний історичний контекст, не ізолюючи штучно їх історію від магістральних шляхів розвитку світу в цілому, а також не витворюючи нових міфів (нехай і в боротьбі зі старими) і наукоподібних чи навіть псевдонаукових понять. В такому разі, понятійний апарат історичних студій в Україні буде відповідати сучасним потребам розвитку нашої держави, історичної науки на її теренах, слугуючи надійним каркасом, а не жорсткими рамками останньої.

Звернемо увагу також на міркування відомого українського фахівця в галузі мовознавства І. Огієнка (митрополита Іларіона), який ще на початку ХХ ст. слушно підкреслював значення наукового понятійного апарату. На його думку, «єдність наукової термінології є однією з рушійних сил розвитку науки, що, в свою чергу, сприяє розвитку культури і єдності народу» [Огієнко, 1994].

Проте сьогодні усе частіше лунають думки науковців (про кризовий стан у науковому стилі та культурі наукового мовлення. З'явилося навіть поняття «науковий жаргон». Від наукового стилю він

відрізняється низкою ознак: неясністю думки, заплутаністю викладу, ускладненим синтаксисом, небажанням чи невмінням висловити думку лаконічно, наявністю великої кількості тавтологій тощо. Однією з причин виникнення наукоподібного стилю, на думку мовознавців, є прагнення авторів за складним термінологічним апаратом та ускладненою синтаксичною будовою висловлювань сховати відсутність оригінальності чи новизни (можливою є також мета просування певних ідеологічних наративів, маніпулювання свідомістю тощо – *Авт.*) [Нечипоренко, 2019].

У світлі нових методологічних підходів і пошуків у сучасній науці потребує переосмислення понятійний апарат в багатьох галузях історичної науки (теорія і методологія історії, історіографія, джерелознавство, архівознавство та ін.).

Метою дослідження є висвітлення особливостей понятійного апарату історичної науки в незалежній Україні у світлі сучасних методологічних пошуків. Дослідницька робота в цьому напрямі є однією з підстав та необхідних умов успішного розвитку вітчизняних історичних студій.

Очевидно, що в рамках обсягу наукової статті неможливо рівномірно охопити всі аспекти досліджуваного в ній питання; багато з них потребують окремого вивчення (про це мова йтиме нижче).

Принагідно наголосимо, що ми визначаємо «*поняття*» як слово, що має одне або декілька значень, «*термін*» – як різновид поняття, що має лише одне значення (мова йде також про наукові терміни). Слово «*категорія*» ми розуміємо як поняття, що стосується засад науки. В сучасному термінознавстві відсутні єдині визначення цих слів, про співвідношення термінів і професійної лексики (до прикладу, чи варто їх ототожнювати) триває дискусія [Васенко, 2008, с. 75–76].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливим етапом у розвитку історичних студій в сучасній Україні стала поява низки довідників і словників, в яких йдеться про найбільш важливі поняття історичної науки [Джерелознавство, 1998; Історіографічний, 2004; Спеціальні, 2008; Стародубцев, 1996; Українська, 2008; Довідник, 2002; Хоптяр, 2008; Гуржій, 2009; Словник, 2011; Базова, 2014, Історична, 2014, Короткий, 2017; Методична, 2018; Возна М., 2022 та ін.], а також десяти томної «Енциклопедії історії України» (2003–2019) [Енциклопедія, 2003–2019] й «Енциклопедії сучасної України» (онлайн-версія: з 2014 р. і донині; також друкований варіант в 23 томах, починаючи з 2001 р.) [Жуковський, 2011 та ін.]. Все ж, на жаль, у вітчизняних енциклопедіях і понятійних довідниках та словниках далеко не завжди наявний матеріал про функціонування в історичній науці України тих чи інших важливих фахових понять.

Не останню роль відіграли також поява інших колективних видань, а також монографій і статей методологічного й конкретно-історичного спрямування, проведення наукових конференцій і круглих столів теоретико-методологічного спрямування, в рамках яких знані українські вчені розкривали свої

дослідницькі підходи, аналізували розвиток історичної науки в Україні і закордоном, зокрема еволюцію понятійного апарату вітчизняних історичних студій (див.: [Ясь, 1995; Зашкільняк, 2005; Яковенко, 2005, Зашкільняк, 2015; Круглий, 2019 та ін.]).

Окреслена проблема була і залишається предметом пильної уваги дослідників історії історичної науки в Україні та закордоном, насамперед відомих вітчизняних фахівців у галузі історіографії, теорії і методології історичної науки (Л. О. Зашкільняк, Я. С. Калакура, І. І. Колесник, Т. М. Попова, С. П. Стельмах, О. В. Ясь та ін.). Їх погляди в розрізі даної проблематики більш детально охарактеризовано нижче. Вони також зробили власний внесок у визначення і перевизначення багатьох важливих понять історичної науки в Україні.

Виклад основного матеріалу. Досліджуване в статті питання є складовою більш широкою проблеми розвитку історичної науки в сучасній Україні та світі загалом, яка, в свою чергу, є невід'ємним аспектом історії науки як системи знань про дійсність.

Нині наявною є широка палітра оцінок як досягнень, так і недоліків у розвитку історичної науки в незалежній Україні та закордоном, пропозиції їх подолання. В цьому контексті заслуговують на першочергову увагу думки її найбільш знаних представників (зокрема й стосовно використання тих чи інших наукових понять). Вони були висловлені в різні роки, проте багато в чому зберігають свою актуальність.

Тому для початку звернемо увагу на деякі історіографічні аспекти згаданого розвитку. Це дозволить окреслити умови становлення та понятійного апарату вітчизняних історичних студій, більш широко розглянути його історіографічні й методологічні аспекти.

Відомий сучасний київський фахівець С. П. Стельмах в 2000 р. простежив зміни у теоретичних основах світової історичної науки на зламі тисячоліть, що стали наслідком міжнародної дискусії, яка проходить під знаком «постмодерністських історичних дискурсів» (в контексті т.зв. виклику Постмодернізму – *Авт.*). Важливими наслідками дискусії він справедливо визначає розширення полів дослідження і пошук нових джерел, інтернаціоналізацію історичної науки після довгого періоду гомогенного розвитку [Стельмах, 2000, с. 203].

Дослідник В. А. Потульніцький (м. Київ) в 2002 р. звернув увагу й на «больові точки» пізнавальної діяльності вчених-істориків. Зокрема він обґрунтовано пише про період суперкритицизму та міфологізації, «інтелектуального шоку» в умовах кризи ірраціональної парадигми Гегеля-Маркса-Гроха як світоглядної основи історичної науки і неспроможності подолання етапу «перманентної революції». В цьому контексті він був змушений констатувати: «досі в Україні не вирішено проблему інтеграції національної історії в світову» на основі раціональних наукових досліджень і унеможливлення повернення до догматичної ірраціональної теорії [Потульніцький, 2002, с. 53, 58–59].

В історичній науці незалежної України неодно-

разово слушно вказувалося на тривале збереження вже традиційних «слабких місць» вітчизняної історіографічної практики: дрібнотем'я [Марцинюк, 1995, с. 143], кумулятивізм (перш за все ідеалізація наукової творчості) [Пікалов, 1995, с. 74–75], ідеологізація історії, згідно з Г. В. Касьяновим (м. Київ) [Касьянов, 2005, с. 36] та ін.), що в контексті тривалої теоретико-методологічної кризи історичної науки в Україні та світі загалом може призводити не тільки до «сповзання» на методологічні позиції минулого, про небезпеку чого було застережено ще в середині 1990-х рр. харківськими вченими Б. П. Зайцевим і С. М. Куделко [Зайцев, 1995, с. 176], побутування різного роду наукових стереотипів, зокрема уявлення про дихотомію історіографічного процесу (досить штучного і спрощеного поділу останнього на світовий (переважно європоцентричний) і вітчизняний) [Вирський, 2006, с. 225], але часом і до некритичних запозичень оціночних суджень чи навіть фактологічних помилок.

Знаний львівський вчений Л. О. Зашкільняк зауважив у 2004 р., що у науковій рефлексії настав час «методологічного хаосу» і, водночас, теоретичного «вакууму» [Зашкільняк, 2004а, с. 44]. Дослідник підкреслював, що в історичній науці в Україні має місце консервація позитивістських (і навіть романтичних) підходів, характерних для XIX ст. [Зашкільняк, 2004а, с. 47], а серед недоліків сучасної історичної науки в незалежній Україні (а також ще раніше – в СРСР) є також нерозвиненість досліджень з всесвітньої історії та історіографії [Зашкільняк, 2004а, с. 51], штучне обмеження історичного процесу національними рамками [Зашкільняк, 2004, с. 400]. Подібно до Л. О. Зашкільняка, відомий львівський науковець Я. Й. Грицак пов'язав відставання сучасної української історіографії з тим, що взірцями для наукової молоді пропонуються позитивістські взірці історіописання, поширені у XIX ст. [Сухий, 2004, с. 97]. Знана дослідниця Н. М. Яковенко (м. Київ), в свою чергу, була змушена констатувати існування виклику методологічного плюралізму й кризи ідентичності історика як вченого-професіонала [Яковенко, 2005, с. 56–57].

З точки зору Л. О. Зашкільняка, поки що ключовою рисою продукування і поширення історичного знання в Україні залишається величезний ідеологічний тиск радянсько-російської історичної спадщини, без подолання якої майбутнє української нації і державності виглядає дуже невизначеним, щоб не сказати сумним. Такий стан справ вчений цілком справедливо пов'язує насамперед з відсутністю української національної гуманітарної політики, а також мінімальною присутністю української історіографії та історії в світовій історичній думці. З іншого боку, Л. О. Зашкільняк критикує курс на «націоналізацію» минулого. Не заперечуючи потреби вивчення історії з нових методологічних та ідеологічних позицій, які б легітимізували нових суб'єктів міжнародного життя – українську націю і державність, він вказує на два моменти. По-перше, в пошуках схеми і концепції національної історії не знайшлося альтернативи версіям М. Грушевського і В. Липинського – істориків початку XX ст., що жили і

діяли у відмінних суспільних та інтелектуальних умовах. По-друге, запропонована і, зрештою, нині реалізована версія «нормативної» історії України, або її «канон» (нижче ми детальніше розглянемо особливості функціонування цього поняття в історичній науці в нашій державі – Авт.), мало чим різниться від «марксистсько-ленінського» погляду на минуле України та українців; їй властиві всі провідні риси лінійності, телеологізму, функціоналізму, закономірностей історичного процесу в тому вигляді, який ми знаходимо і у Гегеля, і у Маркса, і у радянській історіографії [Зашкільняк, 2009, с. 14].

Інший вітчизняний фахівець В. В. Бондар в 2014 р. запропонував більш оптимістичну оцінку розвитку історичної науки в Україні. Підтримуючи фактично тезу Н. М. Яковенко про те, що кризи української історіографії немає, (натомість можна говорити про кризу окремого історика), він стверджує, що український історичний канон поступово позбавляється неоромантичних рис і більше звертається до фахового аналізу на основі опрацювання історичних документів й теоретико-методологічного плюралізму (Бондар, 2014, с. 95–97). Видається, що це занадто оптимістичний погляд, принаймні у його першій частині, адже криза пізнавальних засад нині має місце не лише в історичній науці (в Україні та закордоном), але й в науці загалом. Нижче ми детальніше аргументуємо наші міркування щодо кризових моментів в розвитку історичної науки в Україні.

Представниками історичної науки в Україні в різні роки також пропонувалися й пропонуються шляхи подолання згаданих «слабких місць» у її розвитку.

Так, В. А. Потульніцький ще в 2002 р. заговорив увагу на вкрай важливій проблемі побудови першої української (і, водночас, об'єктивної, наскільки це можливо) схеми всесвітньої історії з особливим поглядом на українську історію, потреби у створенні взаємообумовленої схеми та періодизації як світової історії, так і історії України [Потульніцький, 2002, с. 53, 58–59].

Відомий український дослідник С. В. Віднянський (м. Київ) в 2010 р. невипадково підкреслив значущість завдання історичної науки в Україні стосовно вивчення актуальних проблем всесвітньої історії, зокрема, європейської, особливо з врахуванням офіційно проголошеного нашою державою «європейського вибору» та євроінтеграційного курсу [Віднянський, 2010, с. 56]. Тут прихована ще одна важлива проблема, адже багато українських науковців зосереджують свою увагу лише на науковій проблематиці, пов'язаній з їх дисертаційними дослідженнями.

Роздуми вченого Л. О. Зашкільняка над потребами і завданнями історичної науки в Україні зумовили його справедливий висновок про необхідність деконструкції постійного підживлюваного міфологізованого образу українського минулого (мова йде насамперед про радянську міфологічну версію Другої світової війни) [Зашкільняк, 2015, с. 30]. Події сучасної російсько-української війни підтверджують значну актуальність цих міркувань (зокрема в контексті тривалого й активного використання російською шовіністичною пропагандою цієї версії).

Загалом, можна говорити й про наявність елементів т.зв. «кризи зростання» в історичній науці в Україні (подібно до «кризи зростання» як перехідного етапу в розвитку історичної науки в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. [див.: Ісак, 2010, с. 210]). Подолання цієї кризи, переосмислення пізнавальних орієнтирів історичної науки, зокрема і в Україні – цілком посилене завдання, хоча й залежить від зусиль науковців, їх пізнавальних пошуків. Оновлення понятійного апарату слугуватиме одним з важливих кроків на цьому шляху.

Нині очевидними й значні здобутки вчених-істориків незалежної України у галузі розробки багатьох важливих наукових питань, розширення проблематики та фактографічної основи історичних досліджень, вдосконалення їх методології і методики, понятійного апарату, посилення кооперації з зарубіжними фахівцями тощо (див., напр.: Таран, 1998; Таран, 2009; Віднянський, 2007; Таран, 2009; Віднянський, 2010; Віднянський, 2010а, Віднянський, 2017; Віднянський, 2017а та ін.).

Необхідно тепер проаналізувати історіографічні аспекти безпосередньо процесу становлення понятійного апарату історичних досліджень в Україні.

Чи не першою спробою осмислити в окремій публікації проблеми термінології історичної науки в історичній науці України стали міркування, які висловив київський науковець О. В. Ясь у середині 1990-х рр. в статті «Понятійний апарат історичної науки і українська історіографія: сучасний стан та перспективи розробки». Він зокрема зауважив, що досвід 90-х рр. засвідчив те, що висунення й обґрунтування наукових концепцій з національної історії потребують не лише пояснення, витлумачення низки подій, явищ та процесів, заповнення «білих плям» і «білих полів» вірогідними фактографічними відомостями, а й їх формалізації в процесі концептуалізації, тобто розробки певної термінології та понятійного апарату [Ясь, 1995, с. 96]). Водночас вчений підкреслював, що одночасно з подальшою інтернаціоналізацією історичної науки існує ще одна небезпека – некритичне сприйняття (українськими вченими – Авт.) здобутків сучасної західної історичної думки, починаючи з не завжди коректного, а інколи й кон'юнктивного запозичення наукоподібної, іноді – навіть псевдонаукової термінології [Ясь, 1995, с. 94]). С. П. Стельмах, у свою чергу, обґрунтовано вбачає одним із можливих шляхів подолання цієї небезпеки безумовне оволодіння цими здобутками паралельно з виваженим переосмисленням власної історіографічної спадщини, хоча б тому, що саморефлексія є необхідним атрибутом розвитку будь-якої науки [Стельмах, 2000, с. 203].

Між тим, ужгородські фахівці в галузі історіографії, теорії та методології історії О. С. Мазурок і Г. В. Павленко ще в 1996 р. наголосили на важливій потребі у розробці та впровадженні в науковий обіг нових понять та категорій (вдосконаленні мови історика), формуванні нового типу історика-професіонала [Мазурок, 1996, с. 11, 14].

Уваги заслуговують також вагомні студії відомої дослідниці в галузі історіографії і методології історичної науки І. І. Колесник. Так, в підручнику для

вузів «Українська історіографія» (К., 2000) авторка веде мову зокрема про визначення вузлових понять історіографії як галузі знань історичної науки [Колесник, 2000]. І. І. Колесник підкреслила значення удосконалення мови науки, понятійного апарату історії для оновлення стилю мислення сучасного українського історика в напрямку переходу від етичного ідеалу конфронтації та боротьби до ідеалу ідейного компромісу й інтелектуальної співпраці (на той час вона оптимістично оцінювала перебіг цього процесу). Вказуючи на вторинний, «маргінальний» характер мови української історичної науки, вона водночас констатувала недостатній рівень її розвинутої у термінологічному й семантичному аспектах [Колесник, 2000, с. 13].

Розглядаючи в 2013 р. розвиток української історіографії під кутом т.зв. історії понять з врахуванням суспільних умов розвитку науки в Україні, дослідниця була навіть змушена наголосити, що нині в сфері соціально-гуманітарних наук відбувається процес заміни марксистської термінології новою лексикою, переповненою численними архаїзмами, полонізмами, діалектизмами, що були законсервовані у середовищі української діаспори (Колесник, 2013, с. 5).

Одну із порівняно нещодавніх своїх робіт вона присвятила т.зв. «глобальній історії» як одному з напрямів сучасної світової історіографії. І. І. Колесник проаналізувала співвідношення «глобальної історії» з такими спорідненими поняттями, як «всесвітня», «універсальна», «загальна», «світова» тощо [Колесник, 2019, с. 2, 128–176 та ін.].

Вітчизняний фахівець О. П. Крижанівський у своєму підручнику з історії Стародавнього Сходу (2000–2002–2006) дійшов висновку, що досі зберігає свою слухність: історикуні нині доводиться здійснювати нелегкий вибір – «втискувати живу історію в прокрустове ложе недосконалих соціологічних схем чи жертвувати концептуальною чіткістю» при висвітленні історичних фактів, явищ і процесів? Дослідник вважає другим шляхом меншим злом [Крижанівський, 2002, с. 13–14]. Не сприяє історичним дослідженням, на його думку, і недосконалість понятійного апарату. Він вказує в цьому контексті на відсутність єдності у визначенні багатьох понять на прикладі історії Стародавнього Сходу (східнодеспотична держава, власність та ін.), ставлячи, наприклад, питання, як можна точно встановити масштаби використання рабської праці в старосхідних суспільствах, якщо не існує єдиного визначення самого поняття «раб»? [Крижанівський, 2002, с. 15]. Підтекстом цих міркувань є потреба в оновленні періодизаційних підходів, наявних в історичній науці України, відході від нормативного радянського варіанту періодизації історії на засадах стадіально-формаційної парадигми.

Історик А. В. Портнов простежив в 2010 р. шляхи вирішення українськими істориками в незалежній Україні питання оновлення понятійного апарату своїх робіт, звернувши увагу насамперед на те, який характер мала рецепція ними нових ідей і термінів. Він досліджує поширення в українській історіографії таких категорій, як «ментальність/цивілізація»,

«націоналізм/національна ідея», «модернізація/міф», «постмодернізм» та «тоталітаризм/геноцид/пам'ять». На його думку, українська пострадянська історіографія загалом сприйняла нові «західні» слова. Деякі з ключових стратегій, що стоять за їх «одомашненням», – це перейменування, яке ототожнюється зі зміною суті, а також декоративне слововживання та накладання слів із західного понятійного словника на локальному емпіричному матеріалі без глибокої рефлексії на контекстуальність цих запозичених категорій. Історик відзначає значну роль в цьому оновленні понятійного апарату здійснення перекладів на українську мову творів іноземних вчених [Портнов, 2010, с. 181–183].

А. В. Портнов вважає, що відхід абсолютної більшості істориків від радянського різновиду марксизму супроводжувало засвоєння комплексу текстів й історичних уявлень, які, на його думку, можна узагальнено назвати «українським національним нарративом»: саме зміну стилістики класової боротьби на мову «національного відродження» і сприйняли більшість істориків як зміну методології. Дослідник окреслив загалом як коло ідей, що входили до інтелектуального простору історичної науки в Україні упродовж перших двадцяти років її незалежності, так і зміну суспільного статусу вітчизняних істориків в умовах поступово перетворення їх з «володарів думок» доби перебування на експертів із вузьких ділянок знання з обмеженим правом голосу в суспільно важливих справах. Він вказав на наявність й інших моделей чи стратегій поведінки істориків: зосередження на фактографії, переконаність на передчасності методологічних дискусій, вже згадане вище декоративне використання поодиноких термінів світової науки, доволі екзотичне збереження вірності одному з модернізованих варіантів марксизму, нечисленні спроби осмислення та використання здобутків західних епістемологічних дискусій [Портнов, 2010, с. 154, 180–181]. На наш погляд, варто доповнити ці висновки міркуваннями про понятійні хаос та плутанину, викликані різними, у т.ч. і вище згаданими факторами. Часом засвоєння тих чи інших термінів було даниною часу чи навіть справою випадку, надто в умовах дефіциту нової наукової і навчальної літератури: наприклад, історик міг використовувати нові для нього поняття, які він «запозичив» в результаті прочитання тієї чи іншої публікації, що за різних обставин потрапила йому в руки.

Звернемо увагу на думки знаної одеської дослідниці Т. М. Попової, висловлені у статті «Персональна історія VS інтелектуальна біографія, біоісторіографія: підходи та поняття» (2012 р.). Ми вважаємо ці міркування актуальними й для історичної науки в цілому. Розглядаючи історіографію як спеціальну рефлексивну історичну дисципліну, дослідниця відзначила, що історіографія пережила за останні десятиліття різні «повороти» – соціальний, антропологічний, культурологічний, лінгвістичний, естетичний, матеріальний і т.п. Кожен із них – пошук нового орієнтуру в оптимізації пізнавального процесу, якийсь епістемологічно-інструментальний ідеал, на який з певним ступенем періодичності

спрямовується фокус дослідницького інтересу (і надії!) вчених. Примітно, що вчена пропонує в якості виходу з цього «зачарованого кола» «біографічний поворот» як такий, що постійно зберігає свою актуальність. Т. М. Попова зосередила свою увагу на проблемі співвідношення понять і провідних напрямів сучасних біографічних досліджень, – персональної історії та інтелектуальної біографії – у контексті «сенсонасичення категоріальних новацій» та можливості застосування їх у вивченні процесу історичного пізнання [Попова, 2012, с. 540]. Заслугує уваги в цьому контексті також думка відомого англійського історика А. Дж. П. Тейлора про те, що найбільші наукові досягнення були результатами «поєднання біографії та історії» [Тейлор, 2003, с. 4].

Все ж, Т. М. Попова через деякий час зауважила про те, що категоріальний апарат сучасних біографічних досліджень є «конгломератом термінів», попри наявність багатьох досліджень, покликаних вирішити цю проблему [Попова, 2014–2015, с. 17]. Відзначаючи, що структура і архітектоніка конкретного біографічного нарративу може варіюватися відповідно до авторської програми, Т. М. Попова пропонує історіографічну модель типу «запитальників», орієнтовану на аналіз біографії і творчості вчених-істориків у системі університетів Російської імперії XIX – початку XX ст., відображаючи певною мірою соціокультурну темпорально-регіональну специфіку. З-поміж складових цієї моделі звернемо увагу на *категоріальний профіль (науковий) і категоріальний профіль (світоглядний)* (курсив наш – Авт.) [Попова, 2014–2015, с. 26–31]. Їх врахування дозволяє розкрити особистий внесок в науку постаті вченого та основи його історичної свідомості. З іншого боку, в такому разі історична біографістика напряму перетинається з історіографією як історією історичної науки.

Черкаський дослідник К. В. Івангородський в 2016 р. був змушений констатувати, що «най-проблемнішим сегментом української національної історіографії» залишається дотепер теоретично-методологічна (в тому числі й термінологічно-поняттєва оснащеність новітніх історичних досліджень [Івангородський, 2016, с. 29].

Особливої уваги в цьому контексті заслуговує, з нашої точки зору, галузь вивчення епохи Новітньої історії. З огляду на гостроту багатьох її питань, визначення відповідних понять набуває не тільки наукового, але часто й фундаментального, принципового значення для життя не лише окремої людини, груп людей, але й народів, країн, людської цивілізації в цілому. Так, дійсно екзистенційне значення не лише для України (це вже можна назвати аксіомою навіть для української історіографії (див.: [Киридон, 2022, с. 183]), але вже і для світу в цілому має визначення й переосмислення вузлових понять історії конфлікту між Росією та Україною з 2014 р., починаючи з питання формулювання його назви (інші назви, які використовуються знаними фахівцями з даної проблематики, а також у дипломатичних документах, ЗМІ та ін.: «гібридна/неоголошена війна» РФ проти України», «сучасна російсько-українська війна», «конфлікт на Донбасі», «конфлікт в Україні»,

«російська агресія» та ін. (див., напр.: [Смолий, 2022, с. 3 та ін.]).

Ретроспективно звернемо увагу на те, що Л.О. Зашкільняк в 2013 р. вказав на факт, який, на нашу думку, є досить показовий щодо тогочасного стану розвитку історичної науки в Україні, його відповідності суспільним потребам: попри накопичення істориками України і світу значної кількості фактографічного матеріалу, який заперечує радянську версію «Великої вітчизняної війни», фактично вперше в українській історіографії терміни «Друга світова війна» і «німецько-радянська війна» було обгрунтовано лише в 2011 р. у двотомному виданні Інституту історії України НАН України історичних нарисів «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття» [Зашкільняк, 2015, с. 29].

Процес становлення і функціонування понятійного апарату в історичній науці має свої методологічні аспекти.

Загалом, історична наука оперує кількома видами понять: загальнонауковими («процес», «явище», «прогрес»), міждисциплінарними («конфлікт», «етногенез», «культура», «соціум»), конкретно-науковими («революція», «влада», «класи», «державна», «війна»). Відомий український вчений О. П. Реєнт в 2000 р. зауважив, що за винятком понять, які становлять перший вид, всі інші тією чи іншою мірою мають тенденцію втрати первинного змісту, девальвації [Реєнт, 2000, с. 35]. Все ж, на нашу думку, всі наукові поняття так чи інакше зазнають своєрідної «ерозії» змісту в процесі розвитку науки і з врахуванням мінливості реальності, яку досліджують вчені.

С. П. Стельмах у 2005 р. охарактеризував завдання й об'єкт *історії понять* як історичної дисципліни, що вивчає притаманні для тієї чи іншої доби значення загальних політичних і соціальних понять («громадянин», «державна», «стан», «клас», «революція» тощо). Це, на його думку, дає змогу зрозуміти справжній зміст історичних джерел, в яких ці поняття наявні, а також реконструювати ті чи інші глобальні історичні зміни, повніше «розархівувати» минулий людський досвід. При цьому вчений робить нагальне застереження (очевидно в контексті ідей т.зв. Лінгвістичного повороту у філософії 20-х – 50-х рр. XX ст. та Постмодернізму), що історія понять, в рамках якої застосовуються методи мовознавства, не зводиться до історії мови [Стельмах, 2005а, с. 620].

С. П. Стельмах також подає класифікацію соціальних і політичних понять, з якими має справу згадана вище наукова дисципліна, виділяючи 3 групи: 1) поняття, що сформувалися в античні часи й є прийнятними для сучасників; 2) поняття, що з моменту їх виникнення і до сьогодні докорінно змінили свій зміст; 3) поняття, що виявляються в ході мовної фіксації новизни певних соціальних та політичних явищ і відносин [Стельмах, 2005]. Така класифікація, на наш погляд, цілком узгоджується із засадничим для сучасного вченого-історика теоретико-методологічним принципом історизму.

І. І. Колесник у свою чергу, пише про те, що історія понять не є історією окремих понять, вона вивчає взаємозв'язок понять з історичною дійсністю та між собою. Цим міркуванням, на нашу думку,

фактично підкреслюється об'єктивний зв'язок історіографічного дослідження з перебігом історіографічного й історичного процесів. На переконання І. І. Колесник, історія понять у вузькому тлумаченні є методом вивчення історіографії як когнітивної дисципліни, а в широкому сенсі – засадами формування мовної поведінки сучасного історика [Колесник, 2013, с. 394].

Роль понятійного апарату історичної науки на сучасному етапі була окреслена черкаським дослідником В. В. Гоцуляком в ґрунтовному навчальному посібнику «Історія, її методологія і історіографія як наукові та навчальні дисципліни» (2016 р., 732 с.). Він слушно підкреслює, що історична термінологія, поняття, визначення та інші складові формують науковий апарат історика. Відповідно, сучасний науковий апарат містить у собі три групи категорій: а) традиційні; б) новітні; в) специфічні щодо історії, історіографії, джерелознавства, архівознавства, музеєзнавства і бібліографії та інших дисциплін; г) найновіші стосовно історіографії. Усе це, наголошує він, спонукає уважніше, цілеспрямованіше й пильніше придивитися до критеріїв визначення дефініцій, предмету, завдань історії та її складових частин [Гоцуляк, 2016, с. 63–64]. Нижче ми окремо звертаємо увагу на питання, пов'язані з цим дуже важливим комплексом проблем пізнавальної діяльності в історичній науці.

Знаний український вчений Я. С. Калакура правомірно звернув особливу увагу на потребу узгодження та уніфікації історичних понять. Йому належить також характеристика «*концептуальної історії*» (подібно І. І. Колесник це поняття він вживає як синонімічний до терміну «історія понять») як спеціальної історичної дисципліни, сформованої в 1960–1970-х рр. у рамках Кембриджської наукової школи. Я. С. Калакура розкриває методологічне значення концептуальної історії щодо розуміння становлення наукових понять як носіїв певних знань не лише в науці й освіті, але й суспільстві в цілому (вчений вживає зокрема поняття «*історико-понятійна свідомість суспільства*», яку на наш погляд, варто розглядати як тип історичної свідомості суспільства загалом). Він виправдано розглядає *концептуалізацію* історичної науки як відповідь на виклики сучасності, насамперед на Лінгвістичний поворот і глобалізацію історії, на Постмодернізм та парадигму нової історичної науки [Калакура, 2018, с. 192].

Я. С. Калакура умовно виокремлює джерела, які живлять категоріально-понятійний апарат історичної науки: 1) терміни і поняття історичних джерел, зафіксовані в писемному, зображальному та електронному варіантах, включаючи пам'ятки класичних мов; 2) терміни і поняття, породжені практикою соціокультурного розвитку українського та інших народів, у т.ч. слова іноземного походження; 3) терміни і поняття, сформовані в процесі історіографічної практики; 4) терміни і поняття, які складаються у контексті міжнародного співробітництва істориків та інтеграційних процесів у сучасній гуманітаристиці [Калакура, 2014, с. 387–388]. Звернемо увагу на останній пункт, в якому відображено насамперед процеси інтернаціоналізації історичної

науки в сучасну епоху.

Загалом, у вітчизняній науковій та педагогічній літературі нема єдиного підходу до класифікації історичних понять (див. зокрема щодо використання цих понять в загальноосвітніх школах України [Терно, 2009, с. 50–58]).

В контексті сучасних методологічних пошуків в світовій науці одним з найважливіших є питання про наукове пізнання. В історичній науці на перший план в цьому аспекті виступає проблема специфіки історичного пізнання.

Найголовнішим поняттям для історичної науки в сучасній Україні та світі загалом є, звісно, слово «історія». Зрозуміло, що визначення історії як науки так чи інакше пов'язане з усім комплексом питань пізнавальної діяльності істориків. Знаменитий український вчений Б. Є. Патон справедливо зазначав, що комплексність закладена в самій системі сучасної науки, і практично будь-яка серйозна наукова проблема – комплексна [Слово, 1976, с. 64].

Ще в 1996 р. Л. О. Зашкільняком в роботі «Вступ до методології історії» було окреслено розмаїття тлумачень цього поняття. Він наголосив, що серед широких кіл громадськості склались плутані уявлення про історію, у яких часто змішують зовсім різні поняття: історію як події, що відбувались в минулому, історію як сучасні уявлення про минуле (знання), історію як наукову дисципліну (пізнання). Л. О. Зашкільняк слушно зауважив, що насправді перше відображає явища реальності, а друге і третє – свідомості. Крім того, останнє уявлення про історію далеко не тотожне науковому пізнанню [Зашкільняк, 1996, с. 3].

У виданні «Історична наука: термінологічний і понятійний довідник» (К., 2002) В. І. Гусевим подане визначення історії як науки, що вивчає розвиток окремих держав і народів, а також людства в цілому в усій його конкретності й різноманітності, яке пізнається з метою розуміння його минулого, сучасного стану і перспектив у майбутньому. З іншого боку, він справедливо наголошує, що вона є однією із суспільних наук, яка відображає важливу сторону людського колективу, його потребу в самоусвідомленні; є однією з форм самоусвідомлення людства [Історична, 2002, с. 186].

С. П. Стельмах в 2005 р. подав визначення історичної науки як «динамічної системи знань про минулий людський досвід» [Стельмах, 2005, с. 562]. Це визначення є досить влучним, пориваючи з традиційним («кумулятивним») уявленням про наукове пізнання як постійне нагромадження нових знань, адже поняття «динамічне» може стосуватися і регресу чи стагнації в розвитку науки. Водночас зміни в цій системі знань залежать і від змін в об'єкті її дослідження (тобто в людському досвіді).

За схожою схемою часто конструюються і визначення історіографії як історії історичної науки. Так, дослідниця О. О. Драч наголошує, що у вузькому розумінні зміст роботи історіографа полягає у вивченні досвіду колег, пошуку найбільш типового й виразного (основними категоріями, якими оперують історіографи для вирішення поставлених дослідницьких завдань, вона визначає поняття «течія»,

«напряма» і «школа») [Драч, 2015, с. 15].

Цікаво, що Л. О. Зашкільняк вважає вченого-історика вільним у намірах реконструкції минулого і, водночас, не вільним в можливостях його інтерпретації та репрезентації, оскільки історик спирається тільки на минулий досвід, тобто, нагромаджений до нього і не ним (ми не зовсім погоджуємося з тим фактом, що цей досвід нагромаджений лише іншими, адже історик теж є учасником історичного та історіографічного процесів, – Авт.) [Зашкільняк Л.О., 2018, с. 366]. Втім, це знову ж таки специфіка роботи вченого в будь-якій галузі наукових знань.

У цій своїй публікації ми окремо не розглядаємо величезний комплекс питань, пов'язаних з поняттям «історіографія», зокрема з огляду на складність і наявність різних, часто суперечливих його визначень. Окрім того, цієї проблематики торкалися в своїх статтях, монографіях, навчальних виданнях та ін. провідні представники історичної науки в Україні – Л. О. Зашкільняк, Я. С. Калакура, І. І. Колесник, Т. М. Попова та ін. [Колесник, 2000; Сухий, О., 2004; Зашкільняк, 2007; Попова, 2007; Таран Л. В., 2009; Кондратюк, 2010; Калакура, 2012; Колесник, 2013; Попова, 2014/2015; Калакура, 2016; Ясь, 2019 та ін.]. Втім, висловлені міркування про поняття «історія» мають відношення і до історіографічної проблематики.

«Антропоцентричні» визначення історії як науки чи процесів, які вона вивчає, є досить «практичними». До прикладу, якщо на інших планетах було/існує високоорганізоване розумне життя, то в тамтешніх його форм була/є своя історія в сенсі процесу розвитку.

На жаль, не лише серед широкого загалу, але і серед фахівців-істориків досі побутує згадані вище плутанина чи навіть змішування тлумачень поняття «історія». Це може викликати байдужість, а то й відразу до теоретико-методологічних питань історичної науки, зневіру до її пізнавальних можливостей (не кажучи вже про наукову само-рефлексію) та до можливості дотримання принципу об'єктивності в наукових студіях.

Проілюструємо це на конкретному прикладі. Так, говорячи про специфіку новітніх досліджень історичного процесу в Україні у вступній статті «Парадокси історичного пізнання (замість передмови)» до книги «Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст.», згадані вище В. Смолій та Ю. Левенець змушені були відверто зауважити: «Фундаментальні зміни, які сталися в ХХ ст., зумовили те, що політична історія України стала тереном гри для інтелектуалів, а не дослідження фактажу, ... На сьогодні вкрай складно інтерпретувати політичні факти в термінах якої-небудь духовної або моральної теорії» (курсив наш – Авт.), [Смолій, 2007, с. 11–12]. Йдеться про те, що історичні сюжети дуже часто подаються для обґрунтування різних поглядів на державний лад; додатковим аргументом для існування парламентської республіки постулюється козацький демократизм, а відповідно князівський інститут та його історія слугують аргументами для існування сильної

президентської влади.

Між тим, В. Смолій та Ю. Левенець справедливо відзначають, що в процесі конкретно-історичного дослідження вчений-історик мусить аналізувати механізм свого мислення, проблеми методологічних підстав для свого пошуку, а засадою науковості конкретно-історичного аналізу має стати власне «методологічна достатність» [Смолій, 2007, с. 11].

В цьому контексті безсумнівним є те, що вченому-історику вкрай необхідно виробляти в собі навички самоаналізу (або ж: саморефлексії): себе як історика, своїх праць і т.д. Такі своєрідні «чесність» і відповідальність вченого перед самим собою також дають певні підстави для характеристики доробку своїх колег у вивченні тієї чи іншої наукової проблематики. В такому разі визначення вузлових наукових понять, їх належне переосмислення згідно потреб часу та здобутків наукознавства є засадничими для історика-професіонала.

Український дослідник С. О. Терно звернув увагу на формування в українській історіографії в середині 90-х рр. ХХ ст. групи знаних істориків Я. Й. Грицака, В. В. Підгаєцького, О. П. Толочка, Н. М. Яковенко та ін., які зокрема критикують ідею пізнаваності історії. На його думку, вони представляють течію в філософії історії, яку називають «філософією постмодернізму» або «ситуацією постмодернізму» у філософії [Терно, 2009, с. 18]. Він погоджується з думкою науковця В. Пономарьова, про те, що відомій дослідниці Н. М. Яковенко (м. Київ) належить чи не перше українське формулювання (в 1996 р. – *Авт.*) проблеми епістемологічної безвиході в історичній: «історику ніколи не дано пізнати об'єктивно те, що він вивчає», «що все, що історик говорить, – це тільки те, що виникає у нього тут і не є фактографією об'єктивної дійсності» [Терно, 2009, с. 45–46]. С. О. Терно дещо категорично вважає, що така позиція означає, що історія – не наука, а мистецтво, в якому «правих чи неправих не буває» (сам він скептично оцінює такий підхід). Ми не погоджуємося з думкою, що у мистецтві «правих чи неправих немає», адже воно, як і міф, філософія, наука, мораль, право та ін. є однією з форм людського досвіду, що спрямовані насамперед на сприяння виживанню й адаптації людини у навколишньому середовищі. Мистецтво може використовуватися як інструмент у досягненні певних цілей і вже в цьому сенсі набувати ціннісного відтінку в категоріях добра і зла. Водночас, на його думку (недостатньо обґрунтовану, з нашої точки зору, – *Авт.*), у представників гуманітарних наук поки що нема адекватної мови для опису соціальних явищ [Терно, 2009, с. 20].

На наш погляд, така історіографічна ситуація – існування проблеми «епістемологічної безвиході» в історичній науці України і, ширше, теоретико-методологічна криза в сучасній світовій історичній науці – зумовлені значною мірою тією обставиною, що попри свої значні здобутки, наявність теоретико-методологічного плюралізму тощо історична наука не лише на теренах України, але і в світі загалом значною мірою не сприйняла здобутків наукознавства у сфері логіки й оновлення засад пізнавальної діяльності, осмислення світу як системи, часто не

враховуються здобутки наукознавства стосовно вирішення вузлових питань пізнавальної діяльності, співвідношення теорії і практики, критеріїв істини тощо.

Не дивно, що запропонована наприкінці ХХ ст. нова концепція «універсальної історії» як поля міждисциплінарного синтезу, що орієнтована на подолання бар'єрів між гуманітарним і природничим знанням, не посіла центрального місця в площині макроісторичного аналізу. Натомість постали менш амбітні варіанти «глобальної», «світової», «міжнаціональної» історії, поява яких була викликана зокрема намаганням дослідників подолати обмежену практику національно-державної історії [Киридон, 2018, с. 179].

Л. В. Таран в 2009 р. висловила думку про складання нової теоретико-методологічної течії – Постпостмодернізму, вважаючи, що у світовій історіографії вже пройдені етапи і Модернізму, і Постмодернізму, «щоб залишитися з сучасниками у кращій своїй частині. При цьому вона звертає увагу на дуже важливий аспект такого переходу: появу археологічної революції, якою був подоланий «розрив між писемністю, наявністю письмових джерел та історією»: історики взяли до уваги джерела, які аналізуються зором і при цьому дають дослідникові безліч різноманітної інформації [Таран, 2009, с. 165]. Вбачається, що окрім вдосконалення методики і методології опрацювання писемних джерел у майбутньому все більше уваги дослідників привертатимуть й неписемні джерела.

Зазначене підтверджують існування попередніх та водночас поява нових підходів до вивчення і розуміння історичного процесу (нова історична наука, усна народна історія, історія повсякденності, психоісторія та ін.) [Гоцуляк, 2016, с. 76].

Водночас Л. В. Таран звертає увагу на непрості моменти в розвитку історичної науки в Україні, на потребу засвоєння нових методологічних підходів до історії, нових понять історії, у світлі чого постає проблема пошуку критеріїв історичного синтезу інформації [Таран, 2009, с. 168–169].

Дослідник О. А. Удод (м. Київ) вважає, що найсуттєвішим для сучасних дискусій про сенс історії як науки є наступні два питання. Чи існує єдине минуле, про яке історик повинен говорити правду, чи воно розпадається на нескінченну множинність «історій», що підлягають тлумаченню і вивченню? Чи має дослідник можливість досягнути справжній сенс минулого і сказати правду про нього? В цьому контексті він слушно звертає увагу на те, що ці питання стосуються кардинальної проблеми соціального призначення історії і її «користі» для суспільства [Удод, 2010, с. 9].

Звернемо увагу в цьому контексті на думки запорізького дослідника В. Г. Космини, який зазначає, що перед історичною наукою стоїть нагальне завдання розширити свої пізнавальні можливості, зокрема, в напрямку цілісного, системного вивчення всесвітньої історії, і зупинити подальшу «втечу» від макроісторичних студій [Космина, 2011, с. 11]. Водночас він критикує спроби прихильників т.зв. теорії інформації (сформульована ще наприкінці 1940-х рр.) «сполучити» інформацію різноманітних

джерел, щоб виявити інтегральне об'єктивне (достовірне) інформаційне підмур'я когерентного (фактично пов'язаного зв'язністю фактів – *Авт.*) історичного процесу, не апелюючи до позаджерельного знання, зокрема, філософсько-історичних теорій [Космина, 2011, с. 87].

З іншого боку, недарма Л. О. Зашкільняк ще в 1999 р. окреслив одним із завдань методології історії побудувати певну систему понять, категорій і принципів, які повинні допомогти історика свідомо рухатися від джерел до наукових історичних знань [Зашкільняк, 1999, с. 7]. Саме в напрямі узгодження, систематизації, перевизначення понять на основі запропонованих й узгоджених серед вчених параметрів, будівництва на цій основі інформаційних систем ґрунтуються як новітня теорія інформації, так і сучасна світова наука в цілому. В разі відповідної успішної роботи вже на основі отриманих наукових історичних знань можна буде будувати більш обґрунтовані й внутрішньо несуперечливі теорії чи принаймні концепції історичного процесу. Отже, вкрай необхідною є відповідна робота щодо узгодження принаймні вузлових понять історичної науки не лише в Україні, але і в світі загалом.

Ужгородський дослідник С. І. Устич в 2010 р. справедливо звернув увагу на пізнавальний потенціал методології системного дослідження суспільства (системної методології), формування якої відбулось у другій половині ХХ ст. На прикладі взаємозалежності тріади «кордон, мир, війна» він ставить надзвичайно актуальне нині питання: чи можливо уникнути насильницької зміни кордонів, зокрема війни. Він вбачає потребу у застосуванні не лише лінійного, але й інтегрального аналізу цих явищ і понять, що їх позначають, щоб від дослідження їх окремих сторін перейти до пізнання цілісних образів [Устич, 2010, с. 22–23].

Окремо торкнемося питання про тлумачення в історичній науці України категорії «історичний факт». Так, Н. М. Яковенко закликає, послуговуючись цим поняттям, завжди пам'ятати про його відносний, сконструйований самим істориком зміст. На її думку, оскільки в історика нема змоги особисто спостерігати перебігу описуваного ним факту, то сам цей факт постає лише як витвір пізнавальної діяльності історика. Все ж вона визнає існування «твердих фактів» (як одиничних подій, по суті – *Авт.*). Але їх вибір та тлумачення в системі інших фактів – вже справа історика (тут дослідниця підтримує позицію відомого польського історика Є. Топольського) [Яковенко, 2007, с. 33–34].

У дещо схожому визначенні Я. С. Калакура *історичний факт* – це реальна або науково доведена дійсна подія, явище, які мали чи мають місце в історії, і характеризуються наступними ознаками: локалізація у часі та просторі; об'єктивність; суб'єктивність; невичерпність. Історична наука має справу з простими (власне історичними) і складними (науково-історичними або історіографічними) фактами. Перші (власне історичні факти) охоплюють безпосередні події, а другі – відображають знання про них, їх трактування, наукову інтерпретацію. Науково-історичні факти здебільшого суб'єктивні, оскільки

відбивають світоглядну позицію вченого, рівень його кваліфікації, освіченості, відповідальності [Калакура, 2014, с. 982–983]. На наш погляд, таке визначення певною мірою більш оптимістичне й цілісне в контексті перспектив історичного пізнання.

Я. С. Калакура справедливо вказує на двоїстість природи історичних фактів (по суті, прихованим підтекстом є те, що вони об'єктивні, бо відображають явища дійсності, з іншого боку, їх формулювання – справа людини з її суб'єктивними цінностями і переконаннями).

Проте ситуація тут загалом непростя для розуміння, оскільки постає питання про межу між цими простими і складними фактами, місце історичних фактів в системі наукових понять загалом. Також ми свідомі специфіки пізнання в історичній науці, значення історичного джерела як посередника між істориком та минулим, яке є основним об'єктом його уваги.

Відомий британський філософ, історик і методолог науки ХХ ст. Р. Дж. Колінгвуд (1889 – 1943) вважав, що історичні факти є здобутком дослідницької діяльності істориків. Ми звертаємо увагу на погляди британського вченого зокрема тому, що окремі з них (зокрема саме його розуміння природи історичних фактів) зберігають популярність серед фахівців в галузі історіографії, теорії і методології історії (див., напр.: [Колесник, 2000, с. 38]). Проте справжнє значення і пізнавальний потенціал ідей Р. Дж. Колінгвуда для сучасної історичної науки зрозумілі при розгляді його поглядів як системи.

Критикуючи представників Позитивізму за їх уявлення про історичний факт, як щось дане у сприйнятті, Р. Дж. Колінгвуд вважає, що в науці факт завжди можна відтворити в себе на очах: в науці факти є емпіричними фактами, що сприймаються, коли вони відбуваються [Колінгвуд, 1996, с. 96–197]. Р. Дж. Колінгвуд писав, що натомість до факту в історії приходять через висновки, з допомогою інтерпретації даних згідно із складною системою правил та припущень. Відмежовуючи історію насамперед від природничих наук, він вважав в якомусь сенсі історію все таки наукою, бо вона в цілому спрямована на пошук істини, розуміння тощо. Але по суті, історію як процес Р. Дж. Колінгвуд подібно до знаменитого німецького філософа Г. Гегеля зводив до історії думки, зовнішніми (тобто видимими) проявами якої є емпіричні події [Колінгвуд, 1996, с. 180]. Фактично Р. Дж. Колінгвуд підтримував і позицію Г. Гегеля (запозичену, в свою чергу, від німецького поета, філософа й історика Ф. Шіллера) про те, що історія повинна завершуватися сучасністю, а її метою є пояснення останньої [Колінгвуд, 1996, с. 173, 175]. Водночас мова фактично йде про інтегроване розуміння історії як процесу і водночас знання про нього.

В останні десятиліття увагу багатьох вітчизняних істориків привернули ідеї та концепції згаданого польського історика Єжи Топольського (1928 – 1998 рр.), з якими дехто з українських фахівців мав нагоду познайомитися ще в радянські часи. В книзі «Як ми пишемо і розуміємо історію? Таємниці

історичної нарації», яка є підсумком багатьох його студій, він обґрунтував за доцільне керуватися принципом релятивності джерела (як історичного, так і історіографічного). На його думку, джерела відповідають лише на поставлені перед ними дослідником запитання (але ж частина інформації отримується і як побічний продукт – без запитань з боку спостерігача (суб'єкта, дослідника тощо), навіть у простій взаємодії з джерелом на емпіричному рівні; зрештою все, що оточує нас і ми також – це реальність, яка є глобальним об'єктом вивчення і одночасно джерелом інформації; тексту як такого може навіть не бути; вище ми наводили важливі і в цьому контексті міркування Л. В. Таран щодо археологічної революції – Авт.). Це є прикладом релятивності (відносності) джерела стосовно знань історика та правил умовиводів, які він використовує. З огляду на тісні зв'язки між джерелами, істориком та його нарацією, *не існує можливості вийти за межі кола інтерпретації* (курсив наш – Авт.) [Топольський, 2012, с. 335]. Автори вважають, що такі тези дещо нівелюють сам характер наукового пізнання загалом (а не лише в історичній науці), замикаючи вченого в межах його дослідницького канону. Нам видається спрощеним таке розуміння взаємодії історика та джерела, яке ігнорує можливості соціального прогнозування, характер науки як діяльності щодо продукування нових знань і практику як критерій істини, інтернаціоналізацію науки, її значною мірою колективний характер в сучасну епоху, певним чином спрощує розуміння еволюції поглядів та методологічних установок вченого (наприклад, в останньому випадку може мати місце конфронтація філософського й історико-епістемологічного розуміння історичного процесу з історичними фактами, взятими з аналізу джерельних даних (див.: Ісак, 2011, с. 274)). Це також може вести до крайнього пізнавального релятивізму.

Втім, вкажемо на слушність думки Є. Топольського про зворотну дію інформації, наявної в джерелі, на дослідника, що використовує його: історик сприймає джерела крізь призму своїх знань та цінностей, але водночас бере ці знання із джерел, спираючись на які він певною мірою формує власну систему цінностей [Топольський, 2012, с. 335].

Також він говорить, що джерельні відомості є відносно солідною основою для історичної нарації лише в ситуаціях встановлення окремих (зазвичай дуже простих) історичних фактів, про які достовірні джерела повідомляють однозначно й безпосередньо. Але все ж вчений визнає, що історична нарація є встановлення фактів також на підставі опосередкованих відомостей і творення нарративних цілостей [Топольський, 2012, с. 335]. Ця теза Є. Топольського має величезне методологічне значення. В цьому плані концепція польського дослідника є суттєвим кроком вперед у порівнянні з ідеями Р.Дж. Колінґвуда, про які мова вже йшла вище.

Водночас теоретичне пізнання в *будь-якій науці* є процесом опосередкованого отримання нового знання і передбачає перетворення фактів з допомогою логічних операцій. Результатом є логічні конструкції, що дають змогу простежувати істотні зв'язки у

взаємодії між різними сторонами історичної дійсності, що в кінцевому підсумку дозволяє формулювати історичні закономірності [Куделко, 1998, с. 13].

Сучасна наука вважає нині науковими фактами і те, що не може бути безпосередньо сприйняте емпірично, якщо факт існування відповідних певних явищ чи закономірностей підтверджується комплексом обставин чи «непрямими» доказами в рамках певної теорії. Найбільш класичним в цьому випадку тривалий час вважався факт існування т.зв. темної матерії у Всесвіті (її існування нещодавно вже доведено й прямими доказами). Фізики з Каліфорнійського університету в Ріверсайді навіть припускають, що в структурі простору-часу (континуумі) є додатковий вимір (5-D-простір), в якому й варто шукати темну матерію [Chaffey, 2021, p. 1].

Окрім того, логічним буде спостереження того, що частина фактів і закономірностей, пов'язаних з ними, які колись фіксувалися в минулому, нині вже не мають підтвердження свого існування. До, прикладу, в рамках сучасної фізики існують поважні концепції про те, що сучасних фізичних законів на початку існування Всесвіту не було (про це йдеться нижче).

В рамках моделі «гарячого» Всесвіту, обґрунтованої відомим радянським й американським фізиком українського походження Дж. Гамовим, було передбачене існування т.зв. реліктового випромінювання. Останнє дає вченим важливу інформацію про астрономічні об'єкти та процеси, які вже не існують в реальності [Реліктове, 2003, с. 399]. Отже, існування в минулому цих об'єктів і процесів є науковим фактом, оскільки має згадане підтвердження. Чи перестане цей факт визнаватися вченими у випадку припинення існування реліктового випромінювання? Відповідь видається очевидною. В такому разі зростає і роль історії науки, що має перетин з історичною наукою.

Привертає увагу ще один аспект – вчені можуть робити припущення і про властивості об'єктів (насамперед в певній системі), існування яких поки що, як вже було сказано вище, не підтверджене емпірично, але впливає з комплексу обставин і причинно-наслідкових міркувань. Часто підтвердження існування цих об'єктів – лише справа часу (відповідне відкриття може навіть додати головний елемент, якого подібно пазлу не вистачало у концепції чи загальній теорії). Припущення можуть робитися і стосовно тих об'єктів, які ще навіть не існують у природі (вони можуть бути і створеними штучно – наприклад, нові матеріали для потреб науки і техніки, які в природі поки що не існують, але їх властивості можуть бути прогнозовані).

Такі міркування зокрема наводять на думку про необхідність переосмислення розуміння поняття «історичний факт», а також потенціалу і меж прогностичної функції історичної науки. Адже в останні десятиліття звучать заклики «вперед у минуле», зокрема вимоги вживання у духовний світ людини минулого [Гоцуляк, 2016, с. 23]. Це дійсно важливе завдання, але, на наш погляд, глобалізація сучасного світу дедалі більше розвертатиме зорієнтованість вчених, зокрема істориків у майбутнє. Сприяють цьому насамперед глобальні проблеми

сучасності, посилення конфліктності на міжнародній арені тощо.

У передмові 2003 року до своєї книги «Наративна логіка: семантичний аналіз мови істориків» (1983 р.) представник сучасної наративістської філософії історії Ф. Анкерсміт (Нідерланди) в досить радикальному дусі (під впливом ідей відомого британського й австрійського філософа К. Поппера) закликав істориків бути сміливими – створювати навіть найбільш неймовірну чи неправдоподібну розповідь («репрезентацію») про минуле, що правда із застереженням, що вона не повинна бути заперечена попередньою чи майбутньою історичною розповіддю. Історик повинен завжди пам'ятати про необхідність «обдуманого ризику». Як зразок такого вдалого ризику Ф. Анкерсміт вважає теорію відносності А. Енштейна. Варто уточнити ці ідеї, на наш погляд, міркуваннями про те, що в даному випадку такий підхід може мати й характер «доведення від протилежного».

Окрім того, умовні оціночні лінії достовірності й істинності інформації, наявної в текстах істориків, продовжуються і до горизонту сучасності та майбутнього суспільної практики, перевіряючись таким чином й останньою, щонайменше на рівні фіксування наявності чи/ї прогнозування тих чи інших подій і явищ. Адже спекуляції, фальсифікації, помилкові чи/ї навіть зумовлені соціальним замовленням концепції історичного процесу можуть побутувати дуже тривалий час.

До того ж, минуле, яке ближче в часі до дослідника, наприклад ХХ століття для вченого з ХХІ ст., є майбутнім часом стосовно, до прикладу, до ХІХ ст. В такому разі перевірка істинності зазвичай значно полегшується (зокрема і з практичних міркувань; у протилежному випадку частина джерел сучасного часу має обмеження доступу до користування ними).

У 2007 р. Л.О. Зашкільняк наголосив, що *історичні знання* є продуктом свідомої інтелектуальної діяльності людей, вони створюються за певними моделями-взірцями, які називають парадигмами (існують й інші визначення цього поняття – *Авт.*). Він вважає, що суб'єктивний характер історичних знань, попри застосування істориком наукових методів і теорій, завжди залишається значним [Зашкільняк, 2007, с. 3, 9]. Однак зауважимо, що він тут фактично не абсолютизує цю суб'єктивність, зберігаючи місце для визнання і об'єктивності історичних знань, їх пов'язаності з дійсністю.

З іншого боку, торкаючись питання про співвідношення історичних знань з історичною свідомістю, Л. О. Зашкільняк у 2013 р. визначав їх як сукупність ідеальних образів, що відображають історичні явища та процеси об'єктивної дійсності і які можуть бути науковими, освітніми, побутовими та іншими. [Зашкільняк, 2015, с. 17–18]. Поняття «ідеальні образи» очевидно пов'язане тут з ідеалізацією як розумовим доведенням до своєї межі властивостей об'єкту, який досліджується. Проте постає питання, яким чином історичні знання в такому разі відрізняються від історичних уявлень, які зокрема відображаються поняттями (до того ж, в

такому разі мова очевидно йде лише про абстрактні поняття)?

Ретроспективно звернемо увагу на слушну думку дослідника В. Воронова, що будь-яке знання ідеальне, тому воно потребує об'єктивізації, яка реалізується в продуктах праці (матеріальних і духовних), технології, соціальних інститутах, пам'ятках культури та ін. При цьому знання об'єктивізуються знаково-символічними засобами природних і штучних мов [Воронов, 2004, с. 79–80].

Я. С. Калакура у довіднику «Історична наука в термінах і поняттях» (К., 2014 р.) більш цілісно визначив історичні знання як сукупність ідеальних образів, що відображають історичні явища, події та процеси об'єктивної дійсності, *перевірені суспільно-історичною практикою, а також засвідчені логікою результати процесу пізнання історичної дійсності, їх адекватне відображення у свідомості людей у вигляді відповідних уявлень, суджень, узагальнень і теорій* (курсив наш – *Авт.*). Він також вкрай слушно відзначив, що приведені в систему історичне знання є історичною наукою, а системність історичної науки виступає визначальним чинником, що надає їй статусу наукового знання. Таким чином, історичне знання функціонує як підсистема всієї системи знань, виробленої людством, а його концентрованим вираженням і носієм є історична наука [Калакура, 2014а, с. 334–335].

Цікаво також, що знаменитий німецький фізик А. Енштейн вважав, що наука є не колекцією законів, а творінням людського розуму з його вільно винайденими ідеями і поняттями [Слово, 1976, с. 67–68]. Якщо щодо першої частини цього речення в нас нема заперечень, то щодо другої можна висунути застереження про пов'язаність виникнення цих ідей та понять з реальністю. Мова йде насамперед про історичні умови цієї появи.

Загалом, міркування про значною мірою суб'єктивний характер знань, ідей та понять тощо стосується й інших наук, тим більше, що абсолютної істини (в розумінні цілковито достовірного, точного знання) не може досягнути жодна з них. Формування навіть наукових категорій – це умисне спрощення й «огрублення» реальності в силу неможливості пізнати реальність у всій її багатоманітності й мінливості. Проте потреби виживання й адаптації людини у навколишньому середовищі зумовлюють необхідність такого спрощення, а практика показує пов'язаність наукових понять з процесами і явищами дійсності.

У пошуках істини варто звернутися до досвіду світової науки.

Знаний німецький вчений-фізик В. Гейзенберг (1901 – 1976 рр.) обґрунтував в ХХ ст. принцип «квантової невизначеності» і поняття «ефекту спостерігача», значення яких вийшли далеко за межі квантової фізики й стали набутокм світового наукознавства (див. детальніше: [Ахутин, 1989, с. 361–394]). Так, принцип «квантової невизначеності» (неможливість одночасно вимірювати/фіксувати з певною точністю найважливіші характеристики, зокрема координати та імпульси квантового об'єкта, насамперед з огляду на неконтрольовану

взаємодію між об'єктом і суб'єктом дослідження) [Джеммер, 1985, с. 321] вказує на неможливість пізнання світу у всій його мінливості.

Відомий ізраїльський фізик, методолог й історик науки М. Джеммер охарактеризував філософське значення ідей В. Гейзенберга (вперше вони були висловлені ще в 1920-х рр.), вказавши на їх ключове питання: якою є природа невизначеності – онтологічна (тобто причиною може бути відсутність певного положення чи швидкості в частинки; сам В. Гейзенберг схилився саме до такого тлумачення; по суті, мова йде про об'єкт дослідження – *Авт.*) чи епістемологічна – невизначеності зумовлені грубістю (тобто недосконалістю – *Авт.*) процесу вимірювання чи, в крайньому випадку, невизначеності існують тільки у нашій свідомості [Джеммер, 1985, с. 321]. Центральною в даному разі, на думку М. Джеммера, є теза В. Гейзенберга про те, що у твердженні: «якщо точно знати сьогодні, то можна передбачити майбутнє», помилковою є передумова, а не висновок (з огляду на те, що дізнатися про сучасність у всіх деталях є неможливим) [Джеммер, 1985, с. 319].

Нині ці ідеї В. Гейзенберга, розвинуті в роботах науковців ХХ – початку ХХІ ст., отримали продовження у формулюванні т.зв. принципів квантової суперпозиції і квантової заплутаності [Остапов, 2021], водночас привертаючи увагу не лише вчених, але навіть і представників релігійних конфесій (в контексті розуміння релігії як форми суспільного досвіду – *Авт.*). Так, тибетський релігійний лідер Далай-лама проводить аналогії між буддистськими вченнями тисячолітньої чи навіть двохтисячолітньої давності й сучасною світською наукою (насамперед щодо даних квантової фізики про особливості поведінки найдрібніших частинок та сприйняття, про залежність об'єкта спостереження від позиції спостерігача тощо) [Зв'язок між квантовою...].

Нині можна сміливо говорити про т.зв. виклик квантової фізики та початок відповідного пізнавального повороту в контексті наявності суперечностей між основними науковими моделями появи і розвитку світу («реальності», «буття», «Всесвіту» тощо) – теорією Великого вибуху, Стандартною моделлю й низкою концепцій в рамках квантової фізики (мова вже йде навіть про т.зв. квантову філософію). Так, в рамках згаданих концепцій визнається імовірнісний характер усіх законів фізики, припускається вірогідність того, що при зародженні Всесвіту дії таких законів у їх сучасному формулюванні взагалі не було, а в можливих паралельних світах або значно віддалених від нас галактиках діють інші закони, визнається вплив (мова про згаданий вище «ефект спостерігача») суб'єкта спостереження на поведінку об'єкта його уваги навіть на рівні квантових частинок, наприклад під час наукового експерименту – до того ж, навіть незалежно від того, чи експериментатор безпосередньо бере участь у спостереженні (вимірювання показників стану об'єкта чи ін.) або ж за його відсутності це роблять технічні прилади (див., напр.: [Bell, 2004, р. 170 та ін.]). Зрозуміло, що мова зазвичай не йде про минуле цього об'єкта (хоча відповідні експерименти щодо переміщення цих частинок в

минуле з певною успішністю все ж проводяться, але майбутнє таких зусиль поки що виглядає неясним).

Загалом, з нашого погляду, теоретико-методологічна криза в сучасній історичній науці пов'язана не тільки з викликом Постмодернізму і значним неврахуванням здобутків сучасного наукознавства, але й певним чином з теоретико-пізнавальною кризою в сучасній науці загалом (подібно впливу релятивістських підходів на розвиток світової науки на початку ХХ ст.).

Відзначимо також, що Постмодернізм подібно неокантіанству (на зламі ХІХ – ХХ ст.) ставить під сумнів можливість існування суто *історичних законів* і закономірностей (звідси ставляться під сумнів й статус історії як науки, її пізнавальні можливості) (див. детальніше: [Ісак, 2011, с. 274]).

Як слушно зауважив ще в 1996 р. Л.О. Зашкільняк, сучасна наука вже визнала, що закон як повна повторюваність явищ не має місця ні в природі, ні в суспільстві (так, найбільш беззаперечним в сучасній фізиці вважається Другий закон термодинаміки, проте від початку його обґрунтування в ХІХ ст. він вважається суто імовірнісним законом [Ball, 2022]), натомість вона допускає існування т.зв. «історичних закономірностей» на рівні окремих соціальних спільнот [Зашкільняк, 1996, с. 38–39] – тобто сталих тенденцій повторення явищ і процесів.

Вінницький дослідник А. Зінченко цілком справедливо наголосив, що з того, що закономірності, «виділені в марксистській науці», були сформульовані без достатньої глибини аналізу й не підтверджувалися наукою, аж ніяк не виходить, що взагалі слід відмовитися від пошуку закономірностей як таких. Завдання наукового аналізу, на його думку, якраз і полягає в тому, щоб виділити основні сили природних і суспільних явищ й з'ясувати такі закономірності й тенденції, відкинувши другорядні факти й несуттєві відхилення від загальних правил, глибше й неупереджено аналізувати історичні явища. Вченим було проведено обґрунтований аналіз зокрема закономірності застосування сили у міжнародних відносинах на прикладі перебігу російсько-української війни в 2014 р. [Зінченко, 2014, с. 47–48].

Загалом, міркування більшості провідних вітчизняних фахівців про історію як науку та інші фахові поняття, з якими вона пов'язана в цьому контексті, є все ж таки швидше оптимістичними в контексті пізнавальних можливостей історичної науки. Водночас, проаналізовані визначення згаданих вчених наближають до розуміння історії не лише як науки (в колі інших наук), але і як окремої форми суспільного досвіду.

Безсумнівно, що нові пізнавальні підходи в світовій науці ще спричинять справжній пізнавальний поворот і в гуманітарних науках. Ці міркування є також вкрай важливими в контексті т.зв. виклику Постмодернізму, про який вже йшла мова вище.

Однею з важливих ідей Постмодернізму є уявлення про множинність образів реальності. У сфері пізнання історичного процесу це спричинило твердження про те, що історик *конструює* історію («образ») в своїй голові (Л. О. Зашкільняк говорить в цьому контексті про спроби віднесення історії до

сфери образного, духовно-емоційного опанування світу, тобто до літератури і мистецтва [Зашкільняк, 2007, с. 5]), а не *реконструює*, якою вона дійсно була. В кінці XIX – на початку XX ст. схожа криза була через виклик неокантіанства та в умовах поширення релятивізму в науці, але в ході «боїв за історію» провідні представники історичної науки все ж змогли відстояти її фаховий статус [Ісак, 2022, с. 328].

Ця теза прямо опонує традиційному уявленню про те, що дослідник реконструює реальність такою, як вона є в дійсності. В такому випадку ми можемо говорити про відображення як філософську проблему: історик конструює (у психології свідомість – це відображення у психіці навколишнього світу або його фрагменту) чи реконструює (якою вона є дійсно) історію (історичний процес, історичну реальність)? На наш погляд, насправді це дві сторони однієї медалі. До того ж, історик бере участь у формуванні реальності (тією чи іншою мірою): і як вчений зокрема, і як дійова особа, суб'єкт історичного процесу в цілому. Це можуть робити і поети, письменники, художники та ін. (своїми засобами) і навіть звичайні люди – у цьому сенсі «кожен з нас – історик», але фаховий історик «озброєний» науковою методологією, здатний «творити» історичну реальність, впливаючи з допомогою раціональних міркувань насамперед на свідомість інших людей.

Зрештою, не дарма британський історик Д. Х. Пламб в 1969 р. зазначав, що з-поміж іншого, мета історика – поглибити розуміння людини і суспільства не тільки задля них самих, а у сподіванні, що глибинне знання і глибинне незнання допоможуть сформуванню гуманістичну свідомість і гуманістичну поведінку: знання і розуміння повинні закінчуватися не розмовами, а діями [Уривок, 2012, с. 17].

Зрозуміло, що при цьому зростає важливість різнобічної підготовки історика (зокрема в умовах сучасної України, а тим більше – слаборозвинених країн Латинської Америки, Азії та Африки) не лише як історика-універсала і, глибше, історика-просвітника (на рівні історії як форми мислення та форми суспільного досвіду), але і як вченого, що має певні знання та досвід і в інших науках та сферах людського життя в цілому (в т.ч. на практиці – в інших професіях).

Небезпечним є один з передбачуваних результатів згаданої вище кризової ситуації в історичній науці – часто історик як вчений і суспільна постать не може (а подекуди і не хоче) довести важливість історії як науки і окремої форми суспільного досвіду, показати її можливості як у вивченні минулого, так і в аналізі сучасності й передбаченні/прогнозуванні майбутнього на рівнях одиничного, особливого і загального у історичному розвитку. Логічно в даному випадку, що часом доходить справа навіть до заперечення виховної функції історії як науки і форми досвіду та до історичного нігілізму в цілому.

На жаль, в кризові моменти для розвитку суспільства, країни, держави, світу в цілому це може спричинити руйнівні наслідки будь-якого масштабу. Адже не завжди керманічі держав, лідери міжнародних організацій та ін., відповідальні за мирне, безпечне життя громадян, можуть у своєму

мисленні, фундаментальних діях та рішеннях вийти за рамки поточної для них ситуації, поглянути глибше на її перебіг, зрозуміти причини її виникнення і передбачити розвиток подій. Навіть фахівці, визнані головними експертами у певних наукових і суспільних галузях (часто вони є радниками у політичних лідерів або опосередковано впливають на їх рішення!), схильні робити серйозні помилки чи упущення. На жаль, лакуни у такому разі з радістю заповнюють різного роду аматори, псевдонауковці, співробітники «жовтих» ЗМІ, пропагандистський апарат країни-противника і т.д.

Існує також зворотна небезпека радикального сцієнтизму, коли наявність пізнавальних можливостей визнається тільки щодо науки (чи якоїсь конкретної науки – історії, фізики та ін.). Здобутки інших форм суспільного досвіду (філософія, мистецтво, мораль, право та ін.) в такому разі ігноруються чи ставляться під сумнів.

В розрізі окресленої проблематики відзначимо також, що в сучасній історичній науці в Україні вже традиційним є використання термінів на кшталт: «українська національна історична наука» [Колесник, 2000, с. 204; Темірова, 2019, с. 97 та ін.], «українська національна медієвістика» [Матях, 1996, с. 44 та ін.], «українська національна історіографія» і т.п.

Київський дослідник І. Б. Гирич, говорячи про закладання міфу в якості наріжного каменю національної ідеї, слушно писав, що кожна національна варіація міфу лягла в основу національної ідеї, а науковим виразом національної ідеї ставали національні історіографії. При цьому він зробив суттєве зауваження, що національні варіації міфи мали свої певні відмінності й особливості і не завжди набували войовничих рис [Гирич, 2000, с. 49].

Л. О. Зашкільняк в декількох своїх працях вживає дещо видозмінені словосполучення: «національна наукова історіографія» [Зашкільняк, 2008, с. 79], «сучасна українська наукова історіографія» [Зашкільняк, 2009, с. 13]. На наш погляд, можна впевнено тлумачити це як спробу уточнення дослідником таких важливих понять історичної науки.

Однак, відома дослідниця в галузі історіографії Л. В. Таран зауважувала (розглядаючи специфіку національних історіографічних процесів у Франції і Росії 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст.), що наука не поділяється на буржуазну і пролетарську: «її фундаментальні основи визначаються історизмом історичної свідомості епохи» [Таран, 1995, с. 85]. У свою чергу, чернівецький дослідник Є. Сахновський на зламі XX – XXI ст. відзначав, що національної (української) історичної науки не може бути (наука інтернаціональна і міжнародна – не знає кордонів), так само як і класової чи релігійної. Натомість, на його думку, вираз «історична наука в Україні» цілком зрозумілий і логічно узгоджений з історичною наукою за її межами [Сахновський, 2000, с. 131].

Очевидно, що в даному випадку існує певна понятійна плутанина з огляду на існуючий плюралізм у визначенні поняття «наука» й тривале ототожнення історіографії з власне історичною наукою (досі в новітніх фахових історичних студіях зустрічається таке розуміння історіографії – в цьому контексті

О. В. Ясь взагалі вважає поняття «історіографія» найменш точним «за адресною спрямованістю» в історичній науці [Ясь, 2005, с. 584]), а також стрімкий розвиток світової науки загалом. На наш погляд, найбільш виправданим на сьогодні є розуміння науки насамперед як системи раціональних, якомога «деперсоналізованих», тобто знеособлених щодо постаті їх творця, достовірних, перевірених практикою *знань*, що мають універсальний характер. Універсальність – одна із базових якостей наукових знань, надто в сучасну глобальну інформаційну добу; без неї неможливий розвиток новітніх науки і техніки, теорії інформації, систем штучного інтелекту.

Принцип об'єктивності є одним із засадничих для сучасного вченого, в т.ч. історика. Немає французької національної фізичної науки як системи знань, до прикладу. При втручанні «національного» в творення і тлумачення універсального історичного знання може бути наближення історії до політики: про це як про можливий, часом навіть бажаний в конкретних історичних умовах, але «слизький» шлях застерігали ще в XIX ст. фахівці в галузі історіографії, професори Харківського університету М. Н. Петров і В. П. Бузескул (останній – на прикладі діяльності німецьких істориків Л. фон Ранке, Г. фон Зібеля та ін.) (див.: детальніше: Ісак, 2011, с. 267–268, 272). В сучасну епоху глобалізованого світу це навіть може сприяти екзистенційним помилкам у сферах державного планування і стратегічних оцінок, національної оборони (наприклад щодо недооцінки чи переоцінки потенційного супротивника), зовнішньої політики та ін.

З іншого боку, національні погляди і патріотизм вченого-історика є важливими з огляду на потребу його самоідентифікації як людини і громадянина, реалізації ним суспільних функцій науки.

Як компромісний варіант можливе інтегроване визначення *науки як системи знань та інфраструктури*, що забезпечує їх продукування.

Дійсно у випадку розуміння *науки як соціальної інституції* є підстава говорити про «національне» у розвитку відповідної наукової та освітньої інфраструктури окремих країн, в контексті зосередження уваги дослідників на проблемах, найбільш актуальних в контексті розвитку їх власної батьківщини. Такий підхід також узгоджується з новітнім уявленням про постнекласичну науку, як таку, що визнає певний вплив суб'єкта дослідження і його ціннісних установок на відповідні результати пізнання [Ваховський, 2019, с. 160]. Втім, нині дедалі зростає значення феномену глобальної міжнародної наукової співпраці та відповідних дослідницьких проєктів, тому інтернаціоналізація науки набуватиме ще більшого значення, що потребуватиме подальшого уточнення й узгодження існуючих визначень науки.

В сучасній науці, в т.ч. в Україні, існують свого роду «антропоцентричні» визначення науки як сфери людської діяльності щодо отримання, інтерпретації та систематизації знань про дійсність (див., напр.: [Попова, 2019, с. 20]).

Згаданий вище британський вчений Р.Дж. Колінгвуд ще в 1924 р. умовно розмежував мистецтво, релігію, науку, історію та філософію як «форми

досвіду» і саме в такому «філософському» розумінні розглядав їх як універсальні й необхідні форми, аспекти чи складові людського досвіду і діяльності [Колінгвуд, 1996, с. 31, 529–530]. Втім, стрімкий розвиток систем штучного інтелекту в останні роки обіцяє змінити винятково «антропоцентричну» спрямованість навіть таких вже традиційних тлумачень (відповідні системи нині здатні конструювати власні когнітивні підходи і процедури, а творці цих систем часто бачать лише початкові точки та результати пізнавальної діяльності останніх, але далеко не завжди в змозі досягнути весь хід міркувань штучного інтелекту; сьогодні відомо про участь штучного інтелекту в створенні ліків нового покоління, творів мистецтва, здійсненні військового стратегічного планування й вироблення відповідних прогнозів, про його суперництво з людиною в інтелектуальних та комп'ютерних іграх з надзвичайно великою і навіть безкінечною кількістю варіантів розвитку подій та ін.) (див., напр.: [WIPO, 2019, р. 6 та ін.]

Очевидно, що поняття на зразок: «*українські історики*» (чи вчені), «*українська новістика*» тощо теж є конвенційними, будучи виправданими, з нашого погляду, насамперед в контексті наукової спадковості й позначення умовних територіальних рамок у розвитку історичної науки. Наукові здобутки цих вчених – це наукове і духовне надбання не тільки українського народу, але і всього людства в контексті розвитку світової науки. Вважаємо, що в такому розумінні застосування поняття «історична наука в Україні» є найбільш доцільним і виправданим. Показово, що у фахових понятійних довідниках й енциклопедіях останніх десятиліть часто використовується саме цей термін (див., напр.: [Стельмах, 2005, с. 562; Реєнт, 2005, с. 566].

Нині «українська історіографія», «українські історики» – досить усталені поняття. Проте єдиного їх тлумачення нема. Особисто автори віддають перевагу більш «нейтральним» словосполученням «*історіографія України*», «*історики України*». Однак через співзвучність та можливі аналогії з словосполученнями «історіографія історії України», «дослідники історії України» автори вживають переважно поняття, названі на початку даного абзацу.

В останні десятиліття широко вживаються (часто у якості синонімічних) споріднені поняття «*історіографічний канон*», «*методологічний канон*», «*історіографічна традиція*», «*нормативний канон історіографії*» (див., напр.: [Яковенко, 2005, с. 56, 64; Івангородський, 2016, с. 37 та ін.]). В цьому контексті звернемо увагу на специфіку їх функціонування в розрізі історіографічної ситуації в сучасній Україні.

На сьогодні в Україні нема загальноприйнятого тлумачення поняття «*канон*» стосовно сфери наукової діяльності істориків. Наприклад, у довіднику «Історична наука в термінах і поняттях» (К., 2014 р.) його тлумачення подано переважно лише в релігійному аспекті. Ось яке визначення подає авторка відповідної статті І. Заболотна: «Канон (грец. κανών – тростина, правило, мірило, норма)...», «...в переносному значенні – перетворення якого-небудь правила на обов'язкове» [Заболотна, 2014 р., с. 421,

427].

Нині часто має місце змішування понять, коли під поняттям «канон» стосовно науки (методологічний, академічний та ін.) дослідники мають на увазі не традиційне його тлумачення – офіційна схема (ідеологічна, теоретико-методологічна тощо) чи набір певних ustalених правил і принципів наукового дослідження та ін., які сформульовані на основі однієї чи більше парадигм, а одну з цих парадигм (сприяє цьому і наявність Т. М. Попова пише про загальноприйняті канони наукових досліджень (парадигми) – дисциплінарно-наукові зразки, ідеали та норми [Попова, 2019, с. 250].

Водночас може існувати певна кількість науковців, які критикують офіційну схему, її норми й відповідні взірці історіописання, або так чи інакше відходять від неї. До прикладу, дехто з українських вчених (Л. О. Зашкільняк, Г. В. Касьянов та ін.) критикує т.зв. «нормативний канон історіографії», що панує в історичній науці України з 1990-х рр., звертаючи увагу на його етноцентризм і міфологізованість (див. детальніше: [Вангородський, 2016, с. 36–37]; Касьянов, 2005]. У такому випадку можна говорити й про конкуренцію історіографічних канонів або версій в рамках одного з них (а також відповідних «канонів історичної пам'яті» [Яковенко [б.д.]).

На думку Л. О. Зашкільняка, кроки щодо виходу на світовий рівень гуманітарних досліджень спричиняють «розмивання» зсередини офіційного нормативного канону в українському історіографічному просторі, вихід останнього за межі суто «націоналізованої» історії [Зашкільняк, 2004, с. 73]. Мова справедливо йде про рух від «націоцентризму», «українізації» історичного минулого і всієї історичної спадщини відповідно у напрямку своєрідної «розгерметизації» історії. Природно, що Л. О. Зашкільняк вживає поняття «неканонічна історія» щодо однієї з гілок української історіографії, котра зорієнтована на сучасні західні дослідження і намагається працювати в рідні сучасних методологій соціальної та антропологічної історії: доробком істориків, які гуртуються навколо цих та інших подібних центрів, є, на його думку, «неканонічна версія» історії України авторства Н. Яковенко і Я. Грицака [Зашкільняк, 2009, с. 22–23].

Дослідниця Н. М. Яковенко слушно відзначає необхідність подолання методологічного канону і оновлення, таким чином, методологічних підходів, потребу у виробленні вміння орієнтації в «генеалогії ідей», тобто вміння відрізяти концепцію-першотвір (проводити «експлікацію») від її «шлейфу», себто тиражування інтерпретаторами, публіцистами, популяризаторами, аматорами тощо [Яковенко, 2005, с. 70].

В контексті питань розвитку історіографічних студій сучасна київська вчена А. М. Киридон підкреслює, що аналіз будь-якої наукової праці неможливий без врахування особливостей постаті дослідника (особи): цілі й цінності вченого не лише визначають вибір суттєвого й несуттєвого, детермінують професійні зацікавлення, ситуації

вибору й рішень, а й впливають на формування понятійного й категоріального каркасів, смислових конструкцій і побудову інтерпретацій тощо. Вона справедливо відзначає, що в теоретико-методологічному аспекті стиль мислення виступає як система регулятивних засобів дослідження; та чи інша точка зору на предмет дослідження окреслює власний історіографічний канон (курсив наш – Авт.) дослідника – поле можливостей, методологію дослідження, межі релевантності концепцій [Киридон, 2012, с. 648].

Т. М. Попова в ґрунтовній роботі «Дисциплінарний образ науки: підходи і поняття» (2019 р.), що стала продовженням і своєрідним підсумком її попередніх праць (див. напр.: [Попова, 2007], окреслила в якості канонів класичної науки систематизацію, генералізацію та упорядкування, стрункість викладу і співмірності частин тексту. Дослідниця показала відхилення від них на прикладі студій П. М. Біциллі, відомого одеського вченого початку ХХ ст., що посилався при цьому на специфіку джерела. Таке відхилення порушувало «лінійність» тексту і ставало зразком «нелінійного» письма (курсив Т. М. Попової – Авт.) [Попова, 2019, с. 61]. Такий аналіз Т. М. Попової уточнює розуміння проявів історичних типів наукової раціональності в історичній науці. Дослідниця звертає увагу насамперед на питання про те, яким чином відбувається трансляція ідеалів, цінностей, норм і процедур дослідницького пошуку в «канон дисциплінарного знання» [Попова, 2019, с. 157]. В рамках запропонованої Т. М. Поповою дисциплінарної моделі науки і на прикладі розвитку системи вищої освіти у Російській імперії на початку ХХ ст. вона пише також про «дисциплінарний канон підготовки істориків» та «професійний канон» (наприклад, традицію викладачів починати лекційний курс з характеристики джерел та наукової літератури з предмету) [Попова, 2019, с. 269–270]. Примітно, що поняття «канон», «канонічний» і т.п. зустрічаються 27 разів в основному тексті цієї роботи Т. М. Попової.

Загалом, вкрай актуальним залишається врахування сучасними вченими-істориками механізмів наукової спадкоємності в контексті потреби належного осмислення й переосмислення пізнавальних здобутків попередніх поколінь науковців, створення термінологічної системи історичної науки, зокрема на засадах наукового консенсусу.

Висновки. Зусиллями багатьох знаних представників історичної науки в Україні (Л. О. Зашкільняк, Я. С. Калакура, І. І. Колесник, Т. М. Попова, О. В. Ясь та ін.) зроблені вагомні кроки у вивчення досліджуваного нами питання. Ними було охарактеризовано як «слабкі» місця», так і здобутки в науковій діяльності вітчизняних вчених-істориків, у т.ч. особливості понятійного апарату їх студій, а також окреслено перспективні шляхи і нагальність подолання цих проблем на різних теоретико-методологічних рівнях. Також ними було зроблено суттєвий власний внесок у визначення важливих понять історичної науки.

Результатом згаданої історіографічної та методологічної рефлексії стало осмислення становлення

понятійного апарату історичних студій в незалежній Україні, яке відбувалося різними шляхами, серед яких згадані вище фахівці виділяли: 1) збереження частиною вчених використання низки понять, успадкованих від історичної науки в СРСР з огляду на неспроможність чи/і небажання сприйняти здобутки світової історичної науки як у вивченні її теоретико-методологічних питань, насамперед проблем пізнавальної діяльності, так і в дослідженні фактографічного матеріалу; часто має місце ігнорування чи навіть відраза до питань теоретичної рефлексії в умовах тривалої теоретико-методологічної кризи історичної науки в Україні та в світі загалом і зрозумілої відсутності загальноприйнятих пізнавальних орієнтирів; 2) намагання іншої частини істориків запровадити в історичній науці України нові для неї поняття і підходи (зокрема міждисциплінарні) до вивчення історії, а також не допустити сповзання в історичних дослідженнях на методологічні позиції минулого, продовження існування міфологізованої версії історії України і недосконалих нормативних канонів історіописання.

Варто доповнити ці міркування думками про те, що багато вітчизняних вчених взагалі абстрагуються від роздумів над понятійним апаратом (і ширше – над теоретико-методологічними основами) як своїх власних досліджень, так й історичної науки в Україні та світі загалом. Все ж, наявними є і успіхи вчених-істориків України у вивченні багатьох наукових питань, вдосконаленні методів і методики своєї дослідницької роботи, оновлення понятійного апарату їх студій з огляду на здобутки сучасної історичної науки тощо.

Водночас здобутки світової науки останніх десятиліть, пов'язані з новим тлумаченням взаємодії об'єкта і суб'єкта дослідження, впливу останнього на формування реальності, новими міждисциплінарними підходами поки що не освоєні в достатній мірі українськими та зарубіжними істориками, що сприяє зокрема понятійній плутанині і невизначеності, сумнівам у пізнавальних можливостях історичної науки тощо. Вкрай неоднозначним виявився вплив ідей Постмодернізму про множинність образів реальності, що ускладнюється плюралізмом у визначенні центрального для вчених-істориків поняття «історія». Навіть у працях фахівців з теоретичних питань, які визнають наявність в історичної науки пізнавального потенціалу, звучать нотки сумніву щодо потреби конструювання схем і концепцій історичного процесу, в можливостях логічного обґрунтування будь-яких з них.

В світлі сказаного вище видається необхідною активізація проведення в Україні (з дотриманням правил безпеки в сучасній нелегкій ситуації війни) термінологічних і теоретико-методологічних конференцій, симпозіумів, семінарів, відкритих дискусій як

за участі провідних фахівців (вітчизняних і зарубіжних), так і з присутністю широкої аудиторії, можливою трансляцією на регіональних і центральних телеканалах країни онлайн в мережі Інтернет, (включаючи спілкування в режимі чату) тощо з подальшим втіленням результатів цієї діяльності в наукових роботах і навчальних виданнях. Нагальною є також потреба подальшої роботи над укладанням термінологічних словників і довідників, в яких з-поміж іншого фіксується поточний стан і підводяться підсумки дослідницької роботи вчених. Незайвим, на нашу думку було б створення й періодичне оновлення електронної Національної бази даних понять історичної науки, відповідні тексти яких були б оформлені за правилами публікації наукових робіт. На жаль, у статтях термінологічних словників, енциклопедій тощо часом відсутні вказівки на наукову літературу про поняття, що є об'єктом уваги, не кажучи вже про посилання на конкретні сторінки праць, використаних при написанні відповідних статей. Це, з-поміж іншого, ускладнює встановлення авторства тих чи інших міркувань, наявних у них. Створення таких баз на наукових засадах сприятиме також ідентифікації й недопущенню потрапляння до розгляду псевдонаукових понять.

Використання дослідником тих чи інших наукових понять є одним з важливих маркерів його пізнавальних підходів і засад. Хоча дослідження історичного процесу засобами історичної науки має свою специфіку (це стосується і всієї сфери соціогуманітарного знання) і відповідний фаховий понятійний апарат, проте воно підпадає під дію загальних принципів і закономірностей пізнавальної діяльності у науці в цілому. «Інфляція», «ерозія» змісту чи «зістарення» одних термінів або навіть їх зникнення, перевизначення чи принаймні уточнення їх змісту, наявність понятійної плутанини чи невизначеності актуалізують потребу узгодження вузлових понять історичної науки, пов'язаних перш за все з її об'єктом і предметом дослідження, специфікою, потенціалом, науковим і суспільним значенням її пізнавальної діяльності, постійної історіографічної та методологічної рефлексії щодо цього комплексу питань. З іншого боку, революційні зміни в сучасній науці і техніці віщують черговий масштабний поворот у пізнавальній діяльності вчених в різних галузях знань, потребуючи подекуди відходу чи навіть розриву (часом вимушеного і болісного) з попередніми історіографічними й теоретико-методологічними підходами та практиками. Зрештою, цього потребує історична наука як в світі загалом, так і в Україні зокрема з точки зору необхідності збереження її гідного дисциплінарного статусу в колі й у взаємодії з іншими науками, а також виконання її суспільних функцій.

Список використаних джерел

- Ball, P., 2022. Physicists Rewrite the Fundamental Law That Leads to Disorder, *Quantamagazine*, May 26. [Online]. Доступно: <https://www.quantamagazine.org/physicists-trace-the-rise-in-entropy-to-quantum-information-20220526> (дата звернення: 21.10.2022).
- Bell, J., 2004. *Speakable and Unspeakable in Quantum Mechanics: Collected Papers on Quantum Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press, 248 p.

- Chaffey, I., Ficht, S., Tanedo, Ph., 2021. Continuum-mediated self-interacting dark matter, *Journal of High Energy Physics*, Issue 6, p. 1–44.
- WIPO Technology Trends 2019 – Artificial Intelligence, 2019, World Intellectual Property Organization, 158 p.
- Анкерсмит, Ф., 2003. *Нарративная логика: Семантический анализ языка историков*, М.: Идея-Пресс, 360 с.
- Ахутин, А. В., 1989. Вернер Гейзенберг и философия, *Гейзенберг В. М., 1989. Физика и философия. Часть и целое*, М.: Наука, с. 361–394.
- Базова термінологія з історії Гетьманщини в сучасній польській та російській історіографії, *Історіографічні дослідження в Україні*, 2014, вип. 25, с. 321–340.
- Бойченко, І., 2002. Категорії історичної науки, *Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб.* – К.: Вища шк., с. 186–187.
- Бондар, В. В., 2014. Сучасна українська історіографія: підсумки і виклики, *Історіографічні дослідження в Україні*, вип. 25, с. 95–113.
- Васенко, Л. А., Дубічинський, В. В., Кримець, О. М., 2008. *Фахова українська мова: навчальний посібник*, К.: Центр учбової літератури, 272 с.
- Ваховський, Л. Ц., 2019. Постнекласична наука й перспективи розвитку університетської освіти, *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки*, № 6 (329), жовтень, Ч. 2, с. 158–165.
- Вирський, Д., 2006. Ранньомодерна історіографія України: проблеми репрезентації, *Ейдос*, К., вип. 2, Ч. 1, с. 225–234.
- Віднянський, С. В., 2007. Рецепції всесвітньої історії на сторінках «Українського історичного журналу», *УІЖ*, № 6, с. 166–180.
- Віднянський, С. В., 2010. Регіональний підхід до всесвітньої історії на прикладі вивчення новітньої історії Центрально-Східної Європи, *Україна крізь віки, Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля*, К.: Інститут історії України НАН України, 2010, с. 56–64.
- Віднянський, С. В., 2010а. Стан, проблеми та перспективи досліджень зі всесвітньої історії в Україні, *УІЖ*, № 5, с. 166–179.
- Віднянський, С. В., 2017. З досвіду інтеграції вітчизняної історії у світову: проблеми всесвітньої історії в багатотомній «Енциклопедії історії України», *Проблеми всесвітньої історії*, № 1 (3), с. 9–29.
- Віднянський, С. В., Мартинов, А. Ю., 2017а. Дослідження з проблем всесвітньої історії як важливий фактор розвитку вітчизняної історичної науки (за матеріалами УІЖ), *УІЖ*, № 6, с. 163–175.
- Возна, М., Славова, Л., 2022. Етнокультурна специфіка історичної термінології: зіставний та перекладознавчий аспекти (на матеріалі історичних термінів античності та давньоруського періоду), *Мовні і концептуальні картини світу*, 2022, вип. (1)71, с. 115–131.
- Воронов, В. І., 2004. Історичне знання, *Історіографічний словник / За ред. С. І. Посохова, Х.: ХНУ ім. В. Каразіна*, с. 79–82.
- Гирич, І., 2000. Чи суперечить національний міф історичній правді?, *Українська історична дидактика. Міжнародний діалог. (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії)*, К.: Генеза, 2000, с. 47–54.
- Гломозда, К. Ю., 2006–2007. Сучасні погляди на проблему переосмислення історичного минулого, *Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича, Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр.*, вип. 15 / відп. ред. М. Крикун, Л.: Інститут українознавства ім. І Крип'якевича НАНУ, с. 842–854.
- Гоцуляк, В. В., 2016. *Історія, її методологія і історіографія як наукові та навчальні дисципліни: навчальний посібник*, Черкаси: видавець Третяков О. М., 732 с.
- Гуржій, О., Пилявець Р., 2009. Сучасна воєнно-історична та воєнна термінологія: проблемні питання, *Сторінки воєнної історії України*, вип. 12, № 12, с. 19–24.
- Гусев, В. І., 2002. Історія, *Історична наука: термінологічний і понятійний довідник*, К.: Вища шк., с. 186–187.
- Джеммер, М., 1985. *Эволюция понятий квантовой механики*, М.: Наука, 384 с.
- Джерелознавство історії України, 1998: довідник*, К.: КУ ім. Т. Шевченка, ІУАД ім. М. Грушевського, 212 с.
- Довідник з історії України (А-Я)*, 2002: посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ін-т іст. дослідж. Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка; заг. ред.: І. З. Підкова, Р. М. Шуста; упоряд. І. З. Підкова, вид. 2-ге, доопрац. і допов., Київ: Генеза, 2002, 1135 с.
- Драч, О. О., 2015. *Зарубіжна історіографія всесвітньої історії: навчальний посібник*, Черкаси: вид. Чабаненко Ю. А., 164 с.
- Енциклопедія історії України, 2003 – 2019: [у 10 т.] / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України*, Київ: Наукова думка. [Online]. Доступно: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21SRW=nz&S21FMT=brief_elib&C21COM=S&2_S21P03=PRJ=&2_S21STR=%D0%95%D0%9D%D0%A6%D0%98%D0%9A%D0%9B%D0%9E%D0%9F%D0%95%D0%94%D0%86%D0%AF%20%D0%86%D0%A1%D0%A2%D0%9E%D0%A0%D0%86%D0%87%20%D0%A3%D0%9A%D0%A0%D0%90%D0%87%D0%9D%D0%98%20%28%D0%95%D0%86%D0%A3%29 (дата звернення: 15.05.2022).
- Жуковський, А. І., 2011. Історія, *Енциклопедія Сучасної України: енциклопедія [електронна версія] / ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, т. 11. [Online]. Доступно: <https://esu.com.ua/article-12823> (дата звернення: 28.10.2022).
- Зайцев, Б. П., Куделко, С. М., 1995. Про нову хвилю романтизму у вітчизняній історіографії, *Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової конференції*, Х., ХДУ, с. 176–179.
- Зашкільняк, Л. О., 1996. *Вступ до методології історії*, Л.: ЛОИМІО, 96 с.
- Зашкільняк, Л. О., 1999. *Методологія історії від давнини до сучасності*, Львів: Львівський державний університет ім. Івана Франка, 226 с.
- Зашкільняк, Л. О., 2004. Заключення, *Українська історіографія на зламі XX і XX століть: здобутки і проблеми [За ред. Л. Зашкільняка]*, Л.: ЛНУ ім. І. Франка, с. 398–401.
- Зашкільняк, Л. О., 2004а. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука, *Українська історіографія на зламі XX і XX століть: здобутки і проблеми [За ред. Л. Зашкільняка]*, Л.: ЛНУ ім. І. Франка, с. 24–57.
- Зашкільняк, Л. О., 2007. *Сучасна світова історіографія*, Л.: ПАІС, 312 с.

Зашкільняк, Л. О., 2008. Історія і соціальне замовлення (на прикладі шкільних підручників з історії), *Шкільна історія очима істориків-науковців: матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Український інститут національної пам'яті*, К.: [б.в.], с. 64–81.

Зашкільняк, Л. О., 2009. Замітки про сучасну українську історіографію, *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*, вип. 15(1). с. 13–29.

Зашкільняк, Л. О., 2018. Теоретичні проблеми сучасної історичної політики в Україні, *RES HISTORICA*, вип. 46, с. 365–381.

Зашкільняк, Л. О., 2015. Радянські історичні міфи в сучасній українській історіографії: «старе вино в нових міхах», *Світло й тіні українського радянського історіописання: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.) / за ред. В. А. Смоля, К.: Інститут історії України НАН України*, с. 17–30.

Зв'язок між квантовою фізикою і духовністю згідно Далай-лами. [Online]. Доступно: <https://ua.sainte-anastasie.org/articles/cultura/la-conexin-entre-la-fisica-cuntica-y-la-espiritualidad-segn-el-dalai-lama.html> (дата звернення: 17.05.2023).

Зінченко, А. Л., 2014. *Історія. Вступ до спеціальності: навч. посібник для студ. вишів спец. «Історія»*, Вінниця, ТОВ «Меркюрі-Поділля, 236 с.

Ісак, Ю. І., 2010. Становлення новістики як галузі наукового дослідження в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: історіографія проблеми, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, вип. 24, с. 207–222.

Ісак, Ю. І., 2011. Проблема предмету історичної науки у теоретико-методологічних конструкціях істориків-новістів України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, вип. 26, с. 264–279.

Ісак, Ю. І., 2022. Найновіше історико-краєзнавче дослідження Закарпаття. Рецензія на монографію: Офіцинський Роман. Закарпаття віддавна. Історичні есе. Ужгород: РІК-У, 2022. 380 с., *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / [редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний, В. Ільницький, І. Зимомря]*, Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», вип. 54, т. 2, с. 327–328. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/54-2-50>

Історична наука в термінах і поняттях: довідник, 2014 [В. Ф. Колесник та ін.; за заг. ред. Т. В. Орлової], Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 730 с.

Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посібн., 2002, К.: Вища школа, 281 с.

Історіографічний словник, 2004. / За ред. С. І. Посохова, Х.: ХНУ ім. В. Каразіна, 320 с.

Калакура, Я. С., 2012. *Українська історіографія: курс лекцій*, К.: Генеза, вид. 2-е, доп., 512 с.

Калакура, Я. С., 2014. Історичної науки категорії, *Історична наука в термінах і поняттях: довідник [В.Ф. Колесник та ін.; за заг. ред. Т. В. Орлової]*, Вишгород: ПП Сергійчук М. І., с. 386–388.

Калакура, Я. С., 2014а. Історичні знання, *Історична наука в термінах і поняттях: довідник, [В.Ф. Колесник та ін.; за заг. ред. Т. В. Орлової]*, Вишгород: ПП Сергійчук М.І., с. 333–335.

Калакура, Я. С., 2016. *Методологія історіографічного дослідження: науково-методичний посібн.*, К.: ВПЦ «Київський університет», 319 с.

Калакура, Я. С., 2018. Методологічні підходи до концептуалізації історичної науки, *Україна–Європа–Світ*, вип. 21, с. 184–193.

Касьянов, Г., 2005. Націоналізація історії: методологічні та термінологічні проблеми (пострадянський простір, 1990-ті роки), *Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.)*, К.: Інститут історії України НАН України, с. 36–44.

Киридон, А., 2011. Дослідження з історії церкви: концептуалізація історіографічного дискурсу, *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвцев*, вип. 6–7: 20-й річниця Незалежності України присвячується, Тернопіль, с. 283–292.

Киридон, А., 2012. Державно-церковні відносини в Україні: теоретико-методологічна рефлексія, *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*, вип. 23, с. 640–655.

Киридон, А., Троян, С., 2022. Чи можна Російсько-українську війну 2014 – 2022 рр. вважати екзистенційною війною?, *ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками: двох кн. [Відпов. ред. В. Смолий; упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь, К.: НАН України. Ін-тут історії України]*, кн. 1, с. 182–183.

Киридон, А. М., 2010. Історик та політика пам'яті: «розщеплена ідентичність», *Чорноморський літопис*, вип. 2, с. 116–121.

Киридон, А. М., 2018. Глобальна історія як напрям історичних досліджень ХХІ ст., *Україна–Європа–Світ*, серія: Історія, міжнародні відносини, вип. 21, с. 177–183.

Колесник, І. І., 2000. *Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття)*, К.: Генеза, 256 с.

Колесник, І. І., 2013. *Українська історіографія: концептуальна історія*, К.: Інститут історії України НАН України, 566 с.

Колесник, І. І., 2019. *Глобальна історія. Історія понять*, К.: НАН України; Інститут історії України, 348 с.

Колінгвуд, Р. Дж., 1996. *Ідея історії* / Пер. з англ. О. Мокровольського, К.: Основи, 615 с.

Кондратюк, К., Сухий, О., 2010. *Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2009 рр.): навч. посіб. / М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка*, Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 261 с.

Короткий українсько-англійський словник історико-культурологічної термінології з курсу «Історія України та української культури», 2017 / упор.: І.Ю. Робак, В. А. Альков, Харків: ХНМУ, 14 с.

Космина, В. Г., 2011. *Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу*, Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011, 310 с.

Круглий стіл «Українська історична термінологія», 2019. [Online]. Доступно: <https://clio.lnu.edu.ua/news/kruhlyy-stil-ukrains-ka-istorychna-terminolohiia> (дата звернення: 27.10.22).

Куделко, С. М., Посохов, С. І., 1998. Абстрактные понятия в историческом исследовании (Некоторые замечания к методологическим исканиям конца ХХ в.), *Харківський історіографічний збірник, вип. 3. Проблеми історії та методології історичної науки*, Харків: Бізнес Інформ, с. 15–22.

Мазурок, О. С., Павленко, Г. В., 1996. Українська історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки і перспективи, *Проблеми української історіографії: матеріали Всеукраїнської наукової конференції*, Мукачево: Елара, с. 5–29.

- Марцинюк, І., 1995. Проблеми сучасної української історіографії в контексті концепції світової історії Арнольда Тойнбі, *Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової конференції*, Х.: ХДУ, с. 143–148.
- Матях, В. М., 1996. *Медієвістика в Україні другої половини XX – початку XX століття: криза чи прогрес?*, К.: Ін-т історії України НАН України, 58 с.
- Методична розробка для організації самостійної роботи студентів «Короткий термінологічний словник з Історії України» для студентів усіх форм навчання*, 2018 / Укл. Потіха О. Б., Тернопіль, 46 с.
- Нечипоренко, А.Ф., 2019. *Науковий жаргон: основні ознаки та причини появи*. URL: <http://kumlk.kpi.ua/node/1728> (дата звернення: 21.02.2022).
- Огієнко, І. І., 1994. *Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний Катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства / Факсимільне видання*, К.: АТ «Обереги», 72 с. [Online]. Доступно: <https://web.archive.org/web/20220506092658/http://194.44.152.155/elib/local/hr655.doc>. (дата звернення: 28.10.2022).
- Остапов, С. Е., Добровольський, Ю. Г., 2021. *Квантова інформатика та квантові обчислення*, Чернівці: ЧНУ, 99 с.
- Пікалов, В. Г., Посохов, С. І., 1995. Історіографія як наукознавча дисципліна, *Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*, Х., ХДУ, с. 74–75.
- Попова, Т. Н., 2019. *Дисциплінарний образ науки: підходи і поняття*, Одеса: Бондаренко М. А., 392 с.
- Попова, Т. Н., 2000. Проблеми категоріального апарата історико-регіональних досліджень в сучасній російській історіографії, *Записки історичного факультету Одеського державного університету*, вип. 10, с. 22–30.
- Попова, Т. Н., 2007. *Історіографія в лицах, проблемах, дисциплінах: Из истории Новороссийского университета*, Одесса: Астропринт, 2007, 536 с.
- Попова, Т. Н., 2014/2015. Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций: теория, методология, практика, *Ейдос*, вип. 8, с. 26–31.
- Попова, Т. Н., 2012. Персональная история VS интеллектуальная биография, биоисториография: подходы и понятия, *Человек в истории и культуре / отв. ред.: А. А. Пригарин; НАН Украины, Ин-т археологии [та ін.]*, вип. 2: *Мемориальный сборник материалов и исследований в память Владимира Никифоровича Станко*, Одесса: Стил, с. 540–563.
- Портнов, А. В., 2009. *Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій*, К.: НІСД, 160 с.
- Портнов, А. В., 2010. «Західні» категорії в українській пострадянській історіографії: мовні зміни в епоху перекладів, *Україна Модерна*, № 5, с. 153–182.
- Потульницький, В. А., 2002. *Україна і всесвітня історія : історіософія світової та української історії XVII – XX століть*, К.: Либідь, 480 с.
- Реснт, О., 2000. Концептуальні проблеми розвитку сучасної історичної науки в Україні, *Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття»*. Чернівці 16-18 травня 2000 р. *Доповіді і повідомлення*, Чернівці, т. 1, с. 34–37.
- Реснт, О. П., 2005. Історична наука в Україні в 19 столітті, *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України, К.: В-во «Наукова думка», с. 566–568.
- Реліктове випромінювання, 2003. *Астрономічний енциклопедичний словник / за заг. ред. І. А. Климишина та А. О. Корсунь*, Львів: Голов. астроном. обсерваторія НАН України: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, с. 399.
- Сахновський, Є. В., 2000. Українська історіографія: логіко-гносеологічний аналіз поняття, *Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття»*. Чернівці, 16–18 травня 2000 р.: *довіді і повідомлення*, Чернівці, т. 1, с. 128–132.
- Словник історичних термінів і понять, 2011 / [І. С. Мартинова], Х.: Прапор, 288 с.
- Смолій, В. А., Левенець, Ю. А., 2007. Парадокси історичного пізнання (замість передмови), *Україна: політична історія: XX – початок XXI ст. [Ред. рада В. М. Литвин (голова) та ін. Ред. кол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови та ін.)]*, К.: Парламентське вид-во, с. 11–14.
- Смолій, В. А., Ясь, О. В., 2022. Сучасна російсько-українська війна у світлі постколоніалізму, *Вісник НАН України*, № 6, с. 3–16.
- Спеціальні історичні дисципліни: довідник*, 2008 / [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.; І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]], К.: Либідь, 520 с.
- Стародубцев, Н. Н., 1996. *Иллюстрированный словарь по геральдике* (на русском, украинском, английском, эсперанто, французском, немецком и латинском языках): 1005 терминов, Донецк: [Б. в.], 345 с., 1005 ил.
- Стельмах, С. П., 2000. Участь істориків України у міжнародній методологічній дискусії наприкінці XIX – на початку XX ст., *Український історичний збірник*, № 3, с. 203–219.
- Стельмах, С. П., 2005. Історична наука, *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України, К.: В-во «Наукова думка», с. 562–566.
- Стельмах, С. П., 2005а. Історія понять, *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України, К.: В-во «Наукова думка», с. 620.
- Сухий, О., 2004. Історіографічні дослідження, *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / [за ред. Л. Зашкільняка]*, Л.: ЛНУ ім. І. Франка, с. 95–106.
- Сухов, А. Д., 1983. *Прогресс и история*, М.: Мысль, 111 с.
- Таран, Л. В., 2009. *Французька, російська і українська історіографія (70-ті рр. XIX – поч. XX ст.)*, видавництво НДУ імені Миколи Гоголя, Ніжин, 247 с.
- Таран, Л. В., 1995. Об эволюции методологических основ французской, русской и украинской историографии (70-е гг. XIX – нач. 30-х гг. XX в.), *Литература та культура Полісся*, вип. 6. Ніжинська вища школа і проблеми розвитку освіти, науки, літератури, Ніжин: НДПІ, с. 84–89.
- Таран, Л. В., 1998. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки, *УІЖ*, № 5, с. 30–39.
- Тейлор, А.Д.П., 2003. Історик як біограф, *Харківський історіографічний збірник*, Харків, вип. 6. *Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень*, с. 76–84.

- Темірова, Н. Р., 2019. *Історія історичного знання: від зародження до статусу науки*, Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 132 с.
- Терно, С. О., 2009. *Критичне мислення – сучасний вимір суспільствознавчої освіти*, Запоріжжя: Просвіта, 268 с.
- Топольський, С., 2012. *Як ми пишемо і розуміємо історію. Тасмниці історичної нарації* / Пер. з польськ. Н. Гончаренко, наук. ред. Ю. Волошина, К.: «К.І.С.», 400 с.
- Удод, О. А., 2012. Історія історичної науки в Україні: проблеми дисциплінарної структури та предметної області досліджень, *Академічні та доакадемічні образи української історіографії* / Відп. ред. та керівник авт. колективу О. А. Удод, К.: НАН України. Ін-т історії України, с. 7–26.
- Українська архівна енциклопедія*, 2008. / Держкомархів України, УНДІАСД; редкол.: І. Б. Матяш (голова), І. Н. Войцехівська, Л. А. Дубровіна [та ін.]; ред.: С. С. Артамонова, А. М. Катренко, Київ, 882 с.
- Уривок з книги Д. Х. Плама «Смерть минулого» про мету історичних досліджень (1969), 2012, *Копилов С. А. Світова історіографія новітньої доби: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету*, Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний ун-т ім. І. Огієнка, 2012, с. 16–17.
- Устич, С. І., 2010. *Кордон, війна та мир в долі сучасного світу: Тріада життя чи колапсу?* Ужгород: Карпати, 2010, 326 с.
- Хоптяр, Ю. А., 2008. *Історична термінологія: Курс лекцій*, Кам'янець-Подільський: Аксіома, 448 с.
- Яковенко, Н. М. [б.д.]. *Нова доба – нові підручники. Про потребу дискусій над підручниками з історії України*. [Online]. Доступно: <https://maidan.org.ua/arch/hist/1204203602.html> (дата звернення: 21.03.2022).
- Яковенко, Н. М., 2005. Ранньомодерна українська історія: спірні поняття опису й методології, *Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.)*, К.: Інститут історії України НАН України, с. 56–85.
- Яковенко, Н. М., 2007. *Вступ до історії*, К.: Критика, 374 с.
- Ясь, О. В., 1995. Понятійний апарат історичної науки і українська історіографія: сучасний стан та перспективи розробки, *Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової конференції*, Х.: ХДУ, с. 92–97.
- Ясь, О. В., 2005. Історіографія, як термін, *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України*, К.: В-во «Наукова думка», с. 584–591.
- Ясь, О. В., 2019. Історіографія, *Енциклопедія історії України: Україна-Українці, Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України*, К.: В-во «Наукова думка», с. 36–51.

References

- Ahutin, A.V., 1989. Verner Gejzenberg i filosofija [Werner Heisenberg and Philosophy], *Gejzenberg V.M., 1989. Fizika i filosofija. Chast' i celoe*, М.: Nauka, s. 361–394. (in Russian).
- Ankersmit, F., 2003. *Narrativnaja logika: Semanticheskij analiz jazyka istorikov* [Narrative Logic: A Semantic Analysis of the Language of Historians], М.: Ideja-Press, 360 s. (in Russian).
- Ball, P., 2022. Physicists Rewrite the Fundamental Law That Leads to Disorder, *Quantamagazine*, May 26. URL: <https://www.quantamagazine.org/physicists-trace-the-rise-in-entropy-to-quantum-information-20220526> (дата звернення: 21.02.2022). (in English).
- Bazova terminolohiia z istorii Hetmanshchyny v suchasni polskii ta rosiiskii istoriohrafii [Basic terminology from the history of the Hetmanate in modern Polish and Russian historiography], *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 2014, vyp. 25, s. 321–340. (in Ukrainian).
- Bell, J., 2004. *Speakable and Unspeakable in Quantum Mechanics: Collected Papers on Quantum Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press, 248 p. (in English).
- Boichenko, I., 2002. *Katehorii istorychnoi nauky* [Categories of historical science], *Istorychna nauka: terminolohichni i poniatiiyi dovidnyk: Navch. posib.*, К.: Vyshcha shk., s. 186–187. (in Ukrainian).
- Bondar, V.V., 2014. Suchasna ukrainska istoriohrafii: pidsumky i vyklyky [Modern Ukrainian historiography: results and challenges], *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, vyp. 25, s. 95–113. (in Ukrainian).
- Chaffey, I., Fichet, S., Tanedo, Ph., 2021. *Continuum-mediated self-interacting dark matter*, *Journal of High Energy Physics*, Issue 6, p. 1–44.
- Dovidnyk z istorii Ukrainy (A-Ya)* [Handbook of the history of Ukraine (A-Z)], 2002: posib. dlia sered. zahalnoosvit. navch. zakl. / In-t ist. doslidzh. Lviv. nats. un-tu im. Ivana Franka; zah. red.: I. Z. Pidkova, R. M. Shusta; uporiad. I. Z. Pidkova, dyd. 2-he, dooprats. i dopov., Kyiv: Heneza, 2002, 1135 s. (in Ukrainian).
- Drach, O. O., 2015. *Zarubizhna istoriohrafiiia vsesvitnoi istorii: navchalnyi posibnyk* [Foreign historiography of world history], Cherkasy: vyd. Chabanenko Yu. A., 164 s. (in Ukrainian).
- Dzhemmer, M., 1985. *Jevoljucija ponjatij kvantovoj mehaniki* [Evolution of the concepts of quantum mechanics], М.: Nauka, 1985, 384 s. (in Russian).
- Dzhereloznavstvo istorii Ukrainy: dovidnyk* [Source studies of the history of Ukraine: reference book], К.: КУ ім. Т. Shevchenka, IUAD ім. М. Hrushevskoho, 1998, 212 s. (in Ukrainian).
- Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the History of Ukraine], 2003–2019 [: [u 10 t.] / redkol.: V. A. Smolii (holova) [ta in.]; Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, Kyiv: Naukova dumka. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21SRW=nz&S21FMT=brief_elib&C21COM=S&2_S21P03=PRJ=&2_S21STR=%D0%95%D0%9D%D0%A6%D0%98%D0%9A%D0%9B%D0%9E%D0%9F%D0%95%D0%94%D0%86%D0%AF%20%D0%86%D0%A1%D0%A2%D0%9E%D0%A0%D0%86%D0%87%20%D0%A3%D0%9A%D0%A0%D0%90%D0%87%D0%9D%D0%98%20%28%D0%95%D0%86%D0%A3%29 (data zvernennia: 15.05.2022) (in Ukrainian).
- Holmozda, K. Iu., 2006 – 2007. Suchasni pohliady na problemu pereosmyslennia istorychnoho mynuloho [Modern views on the problem of rethinking the historical past], *Confraternitas. Yuvileinyi zbirnyk na poshanu Yaroslava Isaievycha, Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*: zb. nauk. pr., vyp. 15 / vidp. red. M. Krykun, L.: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NANU, s. 842–854. (in Ukrainian).

- Hotsuliak, V. V., 2016. *Istoriia, yii metodolohiia i istoriohrafiiia yak naukovyi ta navchalni dystsyplyny* [History, its methodology and historiography as scientific and educational disciplines]: navchalnyi posibnyk, Cherkasy: vydavets Tretiakov O. M., 732 s. (in Ukrainian).
- Hurzhi, O., Pyliavets, R., 2009. *Suchasna voienno-istorychna ta voienno terminolohiia: problemni pytannia* [Modern military-historical and military terminology: problematic issues], *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, vyp. 12, № 12, s. 19–24.
- Husiev, V., 2002. *Istoriia* [History], *Istorychna nauka: terminolohichnyi i poniattiinyi dovidnyk*, K.: Vyshcha shk, s. 186–187. (in Ukrainian).
- Hyrych, I., 2000. Chy superechyt natsionalnyi mif istorychnii pravdy? [Does the national myth contradict the historical truth?], *Ukrainska istorychna dydaktyka. Mizhnarodnyi dialoh, (fakhivtsi riznykh krain pro suchasni ukrainski pidruchnyky z istorii)*, K.: Heneza, 2000, s. 47–54. (in Ukrainian).
- Isak, Yu. I., 2010. Stanovlennia novistyky yak haluzi naukovoho doslidzhennia v Ukraini v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.: istoriohrafiiia problemy [The formation of the study of Modern history as a field of scientific research in Ukraine in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries: historiography of the problem], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, vyp. 24, s. 207–222. (in Ukrainian).
- Isak, Yu. I., 2011. Problema predmetu istorychnoi nauky u teoretyko-metodolohichnykh konstrukttsiakh istorykiv-novistiv Ukrainy druhoi polovyni XIX – pochatku XX st. [The problem of the subject of historical science in the theoretical and methodological constructions of Ukrainian historians-novists of the second half of the 19th – early 20th centuries], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, vyp. 26, s. 264–279. (in Ukrainian).
- Isak, Yu. I., 2022. Nainovishe istoryko-kraieznavche doslidzhennia Zakarpattia. Retseziia na monohrafiuu: Ofitsynskiy Roman. Zakarpattia viddavna. Istorychni ese. Uzhhorod: RIK-U, 2022. 380 s. [The latest historical and regional study of Transcarpathia. Monograph review: Ofitsynskiy Roman. Transcarpathia down the ages. Historical essay. Uzhhorod: RIK-U, 2022. 380 pp.], *Humanities science current issues: Interuniversity collection of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University Young Scientists Research Papers* / [editors-compilers M. Pantyuk, A. Dushnyi, V. Ilnytskyi, I. Zymomrya], Drohobych: Publishing House „Helvetica”, 2022, Issue 54, Volume 2, s. 327–328. (in Ukrainian).
- Istoriografichnyi slovnyk* [Historiographic dictionary], 2004. / Za red. S. I. Posokhova, Kh.: KhNU im. V. Karazina, 320 s. (in Ukrainian).
- Istorychna nauka v terminakh i poniattiakh: dovidnyk* [Historical science in terms and concepts: a guide], 2014 [V. F. Kolesnyk ta in.; za zah. red. T. V. Orlovoi], Vyshhorod: PP Serhiichuk M. I., 730 s. (in Ukrainian).
- Istorychna nauka: terminolohichnyi i poniattiinyi dovidnyk: navch. posibn.* [Historical science: terminological and conceptual guide: academic. manual], 2002, K.: Vyshcha shkola, 281 s. (in Ukrainian).
- Kalakura, Ya. S., 2012. *Ukrainska istoriohrafiiia: kurs lektsii* [Ukrainian historiography: a course of lectures], K.: Heneza, vyd. 2-e, dop., 512 s. (in Ukrainian).
- Kalakura, Ya. S., 2014. Istorychnoi nauky katehorii [Categories of Historical Science], *Istorychna nauka v terminakh i poniattiakh: dovidnyk* [V. F. Kolesnyk ta in.; za zah. red. T. V. Orlovoi], Vyshhorod: PP Serhiichuk M. I., s. 386–388. (in Ukrainian).
- Kalakura, Ya. S., 2014a. Istorychni znannia [Historical knowledge], *Istorychna nauka v terminakh i poniattiakh: dovidnyk*, [V. F. Kolesnyk ta in.; za zah. red. T. V. Orlovoi], Vyshhorod: PP Serhiichuk M. I., s. 333–335. (in Ukrainian).
- Kalakura, Ya. S., 2016. *Metodolohiia istoriohrafichnoho doslidzhennia: nauково-методичний посібник* [Methodology of historiographical research: scientific and methodological manual], K.: VPTs «Kyivskiy universytet», 319 s. (in Ukrainian).
- Kalakura, Ya. S., 2018. Metodolohichni pidkhody do kontseptualizatsii istorychnoi nauky [Methodological approaches to the conceptualization of historical science], *Ukraina–Ievropa–Svit*, vyp. 21, s. 184–193. (in Ukrainian).
- Kasianov, H., 2005. Natsionalizatsiia istorii: metodolohichni ta terminolohichni problemy (postradianskyi prostir, 1990-ti roky) [Nationalization of history: methodological and terminological problems (post-Soviet space, 1990s)], *Suchasna ukrainska istoriohrafiiia: problemy metodolohii ta terminolohii: materialy Vseukrainskoho nauково-методолічного семінару* (Kyiv, 17 chervnia 2004 r.), K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, s. 36–44. (in Ukrainian).
- Khoptiar, Yu. A., 2008. *Istorychna terminolohiia* [Historical terminology]: Kurs lektsii, Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 448 s. (in Ukrainian).
- Kolesnyk, I., 2000. *Ukrainska istoriohrafiiia (XVIII – pochatok XX stolittia)* [Ukrainian historiography (XVIII – beginning of XX century)], K.: Geneza, 256 s. (in Ukrainian).
- Kolesnyk, I., 2013. *Ukrainska istoriohrafiiia: kontseptualna istoriia* [Ukrainian historiography: conceptual history], K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 566 s. (in Ukrainian).
- Kolesnyk, I. I., 2019. *Hlobalna istoriia. Istoriiia poniat* [Global history. History of Concepts], K.: NAN Ukrainy; Instytut istorii Ukrainy, 348 s. (in Ukrainian).
- Kolinhvud, R.Dzh., 1996. *Ideia istorii* [The idea of history] / Per. Z anhl. O. Mokrovolskoho, K.: Osnovy, 615 s. (in Ukrainian).
- Kondratiuk, K., Sukhyi, O., 2010. *Suchasna natsionalna istoriohrafiiia novitnoi istorii Ukrainy (1914 – 2009 rr.): navch. posibn.* [Modern national historiography of modern history of Ukraine (1914 – 2009): education. manual] / M-vo osvity i nauky Ukrainy, Lviv. nats. un-t im. Ivana Franka, Lviv: Vyd. tsentr LNU im. Ivana Franka, 261 c. (in Ukrainian).
- Korotkyi ukrainsko-anhliiskyi slovnyk istoryko-kulturolohichnoi terminolohii z kursu «Istoriia Ukrainy ta ukrainskoi kultury»* [A short Ukrainian-English dictionary of historical and cultural terminology from the course «History of Ukraine and Ukrainian Culture», 2017 / upor.: I. Iu. Robak, V. A. Alkov, Kharkiv: KhNMU, 14 s. (in Ukrainian).
- Kosmyna, V. H., 2011. *Problemy metodolohii tsyvilizatsiinoho analizu istorychnoho protsesu* [Problems of the methodology of civilizational analysis of the historical process], *Zaporizhzhia: Zaporizkyi natsionalnyi universytet*, 2011, 310 s. (in Ukrainian).
- Kruhlyi stil «Ukrainska istorychna terminolohiia»* [Round table «Ukrainian historical terminology», 2019. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/news/kruhlyi-stil-ukrains-ka-istorychna-terminolohiia> (data zvernennia: 27.10.22). (in Ukrainian).
- Kudelko, S. M., Posohov, S. I., 1998. Abstraktnye ponjatija v istoricheskom issledovanii (Nekotorye zamechanija k metodologicheskim iskanijam konca XX v.) [Abstract Concepts in Historical Research (Some Remarks on Methodological Searches of the End of the 20th Century)], *Kharkivs'kij istoriografichnij zbirnik*, vip. 3. Problemi istorii ta metodologii istorichnoi nauki, Kharkiv: Biznes Inform, s. 15–22. (in Russian).

- Kyrydon, A. M., 2012. Derzhavno-tserkovni vidnosyny v Ukraini: teoretyko-metodolohichna refleksiiia [State-church relations in Ukraine: theoretical and methodological reflection], *Aktualni problemy vitchyznianoj ta vsesvitnoji istorii*, vyp. 23, s. 640–655. (in Ukrainian).
- Kyrydon, A., 2011. Doslidzhennia z istorii tserkvy: kontseptualizatsiia istoriohrafichnoho dyskursu [Church history research: conceptualization of historiographical discourse], *Ukraina–Yevropa–Svit*, Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny / Hol. red. L.M. Aleksiiievets, vyp. 6–7: 20-y richnytsi Nezalezhnosti Ukrainy prysviachuietsia, Ternopil, s. 283–292. (in Ukrainian).
- Kyrydon, A., Troian, S., 2022. Chy mozhna Rosiisko-ukrainsku viinu 2014–2022 rr. vvazhaty ekzystentsiinoiu viinoiu? [Can the Russian-Ukrainian war of 2014–2022 be considered an existential war?], *PERELOM: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. Dialohy z istorykamy. U dvokh knyhakh. [Vidpov. red. Valerii Smolii; uporiad.: Hennadii Boriak, Oleksii Yas. Kyiv: NAN Ukrainy. In-tut istorii Ukrainy]*, knyha 1, s. 182–183. (in Ukrainian).
- Kyrydon, A. M., 2010. Istoryk ta polityka pamiaty: «rozshcheplena identychnist» [The historian and the politics of memory: «split identity»], *Chornomorskyi litopys*, vyp. 2, s. 116–121. (in Ukrainian).
- Kyrydon, A. M., 2018. Hlobalna istoriia yak napriam istorychnykh doslidzen XXI st. [Global history as a direction of historical research of the 21st century], *Ukraina-Yevropa-Svit*, serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny, vyp. 21, s. 177–183. (in Ukrainian).
- Martsyniuk, I., 1995. Problemy suchasnoi ukrainskoi istoriohrafii v konteksti kontseptsii svitovoi istorii Arnolda Toynbi [Problems of modern Ukrainian historiography in the context of Arnold Toynbee's concept of world history], *Istorychna nauka na porozh XXI stolittia: pidsumky ta perspektyvy: materialy Vseukrainskoi naukovoji konferentsii*, Kh.: KhDU, s. 143–148. (in Ukrainian).
- Matiakh, V. M., 1996. *Mediievistyka v Ukraini druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia: kryza chy prohres?* [Medieval studies in Ukraine in the second half of the 20th – beginning of the 20th century: crisis or progress?], K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 58 s. (in Ukrainian).
- Mazurok, O. S., Pavlenko, H. V., 1996. Ukrainska istorychna nauka na porozh XXI stolittia: pidsumky i perspektyvy [Ukrainian historical science on the threshold of the 21st century: results and perspectives], *Problemy ukrainskoi istoriohrafii: materialy Vseukrainskoi naukovoji konferentsii*, Mukachevo: Elara, s. 5–29. (in Ukrainian).
- Metodychna rozrobka dlia orhanizatsii samostiinoi roboty studentiv «Korotkyi terminolohichni slovnyk z Istorii Ukrainy» dlia studentiv usikh form navchannia [Methodical development for the organization of students' independent work «Short Terminological Dictionary of the History of Ukraine»], 2018 / Ukl. Potikha O. B, Ternopil, 46 s. (in Ukrainian).
- Nechyporenko, A. F., 2019. *Naukovyi zharhon: osnovni oznaky ta prychny poiavy* [Scientific jargon: main signs and reasons for its appearance]. URL: <http://kumlk.kpi.ua/node/1728> (data zvernennia: 21.02.2022) (in Ukrainian).
- Ohienko, I. I., 1994. *Nauka pro ridnomovni oboviazky: Ridnomovnyi Katekhyzys dlia vchyteliv, robitynkiv pera, dukhovenstva, advokativ, uchniv i shyroko hromadianstva* [The Science of Native Language Responsibilities]. / Faksymilne vydannia, K.: AT «Oberehy», 72 s. URL: <https://web.archive.org/web/20220506092658/http://194.44.152.155/elib/local/hr655.doc>. (data zvernennia: 28.10.2022). (in Ukrainian).
- Ostapov, S. E., Dobrovolskyi, Yu. H., 2021. *Kvantova informatyka ta kvantovi obchyslennia* [Quantum informatics and quantum computing], Chernivtsi: ChNU, 99 s. (in Ukrainian).
- Pikalov, V., Posokhov, S., 1995. Istoriografiiia yak naukoznavcha dystsyplina [Historiography as a scientific discipline], *Istorychna nauka na porozh XXI stolittia: pidsumky ta perspektyvy. Materialy Vseukrainskoi naukovoji konferentsii*, Kh., KhDU, s. 74–75. (in Ukrainian).
- Popova, T. N., 2000. Problemy kategorial'nogo apparata istoriko-regional'nykh issledovanij v sovremennoj rossijskoi istoriografii [Problems of the categorical apparatus of historical and regional research in modern Russian historiography], *Zapysky istorychnoho fakultetu Odeskoho derzhavnoho universytetu*, vyp. 10, s. 22–30. (in Russian).
- Popova, T. N., 2014/2015. Zhizneopisanie uchenogo-istorika na perekrestke istoriograficheskikh traditsij: teoriia, metodologija, praktika [Biography of a scientist-historian at the crossroads of historiographical traditions: theory, methodology, practice], *Ejdos*, vip. 8, s. 26–31. (in Russian).
- Popova, T. N., 2019. *Disciplinarnyj obraz nauki: podhody i ponjatija* [Disciplinary image of science: approaches and concepts], Odesa: Bondarenko M. A., 392 s. (in Russian).
- Popova, T. N., 2007. *Istoriografija v lichah, problemah, disciplinah* [Historiography in Persons, Problems, Disciplines: From the History of Novorossiysk University]: Iz istorii Novorossijskogo universiteta, Odessa: Astroprint, 2007, 536 s. (in Russian).
- Popova, T. N., 2012. Personal'naja istorija VS intelektual'naja biografija, bioistoriografija: podhody i ponjatija [Personal history VS intellectual biography, biohistoriography: approaches and concepts], *Chelovek v istorii i kul'ture* / otv. red.: A.A. Prigarin; NAN Ukrainy, In-t arheologii [ta in.], vyp. 2: Memorial'nyj sbornik materialov i issledovanij v pamjat' Vladimira Nikiforovicha Stanko, Odessa: Smil, s. 540–563. (in Russian).
- Portnov, A. V., 2009. *Mizh «Tsentralnoiu Yevropoiu» ta «Russkym myrom»: Suchasna Ukraina u prostori mizhnarodnykh intelektualnykh diskusii* [Between «Central Europe» and «Russian Peace»: Modern Ukraine in the space of international intellectual discussions], K.: NISD, 160 s. (in Ukrainian).
- Portnov, A. V., 2010. «Zakhidni» katehorii v ukrainskii postradianskii istoriohrafii: movni zminy v epokhu perekladiv [«Western» categories in Ukrainian post-Soviet historiography: language changes in the era of translations], *Ukraina Moderna*, № 5, s. 153–182. (in Ukrainian).
- Potulnytskyi, V. A., 2002. *Ukraina i vsesvitnia istoriia: istoriosofiia svitovoi ta ukrainskoi istorii KhVII – KhKh stolit* [Ukraine and world history: historiography of world and Ukrainian history of the 17th – 20th centuries], K.: Lybid, 480 s. (in Ukrainian).
- Reient, O., 2000. Kontseptualni problemy rozvytku suchasnoi istorychnoi nauky v Ukraini [Conceptual problems of the development of modern historical science in Ukraine], *Mizhnarodnyi naukovyi konhres «Ukrainska istorychna nauka na porozh XXI stolittia»*. Chernivtsi 16–18 travnia 2000 r. *Dopovidi i povidomlennia*, Chernivtsi, t. 1, s. 34–37. (in Ukrainian).
- Reient, O., 2005. Istorychna nauka v Ukraini v 19 stolitti [Historical science in Ukraine in the 19th century], *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 3: E-Y / Redkol.: V.A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy*, K.: V-vo «Naukova dumka», s. 566–568. (in Ukrainian).
- Reliktove vyprominiuvannia [Relic radiation], 2003. *Astronomichni entsyklopedychnyi slovnyk / za zah. red. I. A. Klymyshyna ta A.O. Korsun*, Lviv: Holov. astronom. observatoriia NAN Ukrainy: Lviv. nats. un-t im. Ivana Franka, s. 399. (in Ukrainian).

- Sakhnovskiy, Ye. V., 2000. Ukrainska istoriografii: lohiko-hnoseolohichniy analiz poniattia [Ukrainian historiography: logical and epistemological analysis of the concept], *Mizhnarodnyi naukovyi konhres «Ukrainska istorychna nauka na porozi XXI stolittia». Chernivtsi, 16–18 travnia 2000 r.: dopovidi i povidomlennia*, Chernivtsi, t. 1, s. 128–132. (in Ukrainian).
- Slovnnyk istorychnykh terminiv i poniat [Dictionary of historical terms and concepts], 2011 / [I. S. Martynova], Kh.: Prapor, 288 s. (in Ukrainian).
- Smolii, V., 2007. Paradoksy istorychnoho piznannia (zamiest peredmovy) [Paradoxes of historical knowledge (instead of a preface)], *Ukraine: political history: XX – beginning of the XXI century*, *Ukraina: politychna istoriia: XX – pochatok XXI st. / V. A. Smolii, Yu. A. Levenets, [Red. rada V. M. Lytvyn (holova) ta in. Red. kol.: V. A. Smolii, Yu. A. Levenets (spivholovy ta in.)]*, K.: Parlamentske vyd-vo, s. 11–14. (in Ukrainian).
- Smolii, V. A., Yas, O. V., 2022. Suchasna rosiisko-ukrainska viina u svitli postkolonializmu [The modern Russian-Ukrainian war in the light of postcolonialism], *Visnyk NAN Ukrainy*, № 6, s. 3–16. (in Ukrainian).
- Spetsialni istorychni dystsypliny: dovidnyk*, 2008 [Special historical disciplines: dovidnyk] / [navch. posib. dlia stud. vyshch. navch. zakl.; I. N. Voitsekhivska (ker. avt. kol.), V. V. Tomazov, M. F. Dmytrienko [ta in.], K.: Lybid, 520 s. (in Ukrainian).
- Starodubcev, N. N., 1996. *Illjustrirovannyi slovar' po gerald'ike (na ruskom, ukrainskom, anglijskom, jesperanto, francuzskom, nemeckom i latinskom jazykah): 1005 terminov* [Illustrated dictionary of heraldry (in Russian, Ukrainian, English, Esperanto, French, German and Latin): 1005 terms], Doneck: [B. v.], 345 s., 1005 il. (in Russian etc.).
- Stelmakh, S. P., 2000. Uchast istorykiv Ukrainy u mizhnarodnii metodolohichnii dyskusii naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [The participation of Ukrainian historians in the international methodological discussion at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries], *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, № 3, s. 203–219. (in Ukrainian).
- Stelmakh, S. P., 2005a. Istoriia poniat [History of concepts], *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 3: E-Y / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy*, K.: V-vo «Naukova dumka», s. 620. (in Ukrainian).
- Stelmakh, S. P., 2005. Istorychna nauka [Historical science], *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 3: E-Y / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy*, K.: V-vo «Naukova dumka», s. 562–566. (in Ukrainian).
- Sukhyi, O., 2004. Istoriografichni doslidzhennia [Historiographical research], *Ukrainska istoriografii na zlami XX i XXI stolit: zdobutky i problemy* / [za red. L. Zashkilniaka], L.: LNU im. I. Franka, s. 95–106. (in Ukrainian).
- Taran, L. V., 1995. Ob jevoljucii metodolohicheskikh osnov francuzskoj, ruskoj i ukrainskoj istoriografii (70-e gg. XIX – nach. 30-h gg. XX v.) [On the evolution of the methodological foundations of French, Russian and Ukrainian historiography (70s of the XIX – early 30s of the XX century)], *Literatura ta kultura Polissia, vyp. 6. Nizhynska vyshcha shkola i problemy rozvytku osvity, nauky, literatury*, Nizhyn: NDPI, s. 84–89. (in Russian).
- Taran, L. V., 1998. Providni tendentsii svitovoi istoriografii v XX st. ta problemy kryzy suchasnoi ukrainskoj istorychnoi nauky [Leading trends of world historiography in the 20th century. and problems of the crisis of modern Ukrainian historical science], *UIZh*, № 5, s. 30–39. (in Ukrainian).
- Taran, L. V., 2009. *Frantsuzka, rosiiska i ukrainska istoriografii (70-ti rr. XIX – poch. XXI st.)* [French, Russian and Ukrainian historiography (1970s – beginning of the 20th century)], vydavnytstvo NDU imeni Mykoly Hoholia, Nizhyn, 247 s. (in Ukrainian).
- Teilor, A. D. P., 2003. Istoryk yak biohraf [Historian as a biographer], *Kharkivskiy istoriografichnyi zbirnyk*, Kharkiv, 2003, vyp. 6. Biohrafistyka v konteksti suchasnykh istorychnykh ta istoriografichnykh doslidzhen, s. 76–84.
- Temirova, N. R., 2019. *Istoriia istorychnoho znannia: vid zarodzhennia do statusu nauky* [History of historical knowledge: from birth to the status of a science], Vinnytsia: DonNU imeni Vasylia Stusa, 132 s. (in Ukrainian).
- Terno, S. O., 2009. *Krytychne myslennia — suchasnyi vymir suspilstvoznavchoi osvity* [Critical thinking — modern dimension of social science education], Zaporizhzhia: Prosvita, 268 s. (in Ukrainian).
- Topolskyi, Ye., 2012. *Yak my pyshemo i rozumiiemo istoriiu. Taiemnytsi istorychnoi naratsii* [How we write and understand history. Secrets of historical narrative] / Per. z polsk. N. Honcharenko, nauk. red. Yu. Voloshyna, K.: «K.I.S.», 400 s. (in Ukrainian).
- Udod, O. A., 2012. Istoriia istorychnoi nauky v Ukraini: problemy dystsyplinarnoi struktury ta predmetnoi oblasti doslidzhen [History of historical science in Ukraine: problems of disciplinary structure and subject area of research], *Akademichni ta doakademichni obrazy ukrainskoj istoriografii / Vidp. red. ta kerivnyk avt. kolektyvu O. A. Udod, K. : NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy*, s. 7–26.m(in Ukrainian).
- Ukrainska arkhivna entsyklopediia* [Ukrainian archive encyclopedia], 2008. / Derzhkomarkhiv Ukrainy, UNDIASD; redkol.: I.B. Matiash (holova), I. N. Voitsekhivska, L. A. Dubrovina [ta in.]; red.: S. S. Artamonova, A. M. Katrenko, Kyiv, 882 s. (in Ukrainian).
- Uryvok z knyhy D. Kh. Plamba «Smert mynuloho» pro metu istorychnykh doslidzhen (1969) [Excerpt from the book by D. Kh. Plamba «The Death of the Past» on the purpose of historical research (1969)], 2012, *Kopylov S. A. Svitova istoriografii novitnoi doby: navchalno-metodychni posibnyk dlia studentiv istorychnoho fakultetu, Kamianets-Podilskiy: Kamianets-Podilskiy natsionalnyi un-t im. I. Ohienka*, 2012, s. 16–17. (in Ukrainian).
- Ustych, S. I., 2010. *Kordon, viina ta myr v doli suchasnoho svitu: Triada zhyttia chy kolapsu?* [Border, war and peace in the fate of the modern world: Triad of life or collapse?], Uzhhorod: Karpaty, 2010, 326 s. (in Ukrainian).
- Vakhovskiy, L. Ts., 2019. Postneklasychna nauka y perspektyvy rozvytku universytetskoj osvity [Post-classical science and prospects for the development of university education], *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: Pedahohichni nauky*, № 6 (329), zhovten, Ch. 2, s. 158–165. (in Ukrainian).
- Vasenko, L. A., Dubichynskiy, V. V., Krymets, O. M., 2008. *Fakhova ukrainska mova* [Professional Ukrainian language: navchalnyi posibnyk], K.: Tsentr uchbovoi literatury, 272 s. (in Ukrainian).
- Vidnianskyi, S. V., 2007. Retseptsii vsesvitnoi istorii na storinkakh «Ukrainskoho istorychnoho zhurnalu» [Receptions of world history on the pages of the «Ukrainian Historical Journal»], *UIZh*, № 6, s. 166–180. (in Ukrainian).
- Vidnianskyi, S. V., 2010. Rehionalnyi pidkhid do vsesvitnoi istorii na prykladi vyvchennia novitnoi istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy, Ukraina kriz viky [A regional approach to world history on the example of the study of the modern history of Central-Eastern Europe], *Zbirnyk naukovykh prats na poshanu akademika NAN Ukrainy profesora Valeriia Smolii, K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy*, 2010, s. 56–64. (in Ukrainian).
- Vidnianskyi, S. V., 2010a. Stan, problemy ta perspektyvy doslidzhen zi vsesvitnoi istorii v Ukraini [The state, problems and prospects of world history research in Ukraine], *UIZh*, № 5, s. 166–179. (in Ukrainian).

Vidnianskyi, S. V., 2017. Z dosvidu intehratsii vitchyznianoï istorii u svitovu: problemy vsesvitnoï istorii v bahatotomnii «Entsyklopedii istorii Ukrainy» [From the experience of integrating national history into world history: problems of world history in the multi-volume Encyclopedia of the History of Ukraine], *Problemy vsesvitnoï istorii*, № 1 (3), s. 9–29. (in Ukrainian).

Vidnianskyi, S. V., Martynov A. Yu., 2017a. Doslidzhennia z problem vsesvitnoï istorii yak vazhlyvyi faktor rozvytku vitchyznianoï istorichnoï nauky (za materialamy UIZh) [Research on the problems of world history as an important factor in the development of domestic historical science (based on the materials of the UIZ)], *UIZh*, № 6, s. 163–175. (in Ukrainian).

Voronov, V. I., 2004. Istorychne znannia [Historical knowledge], *Istoriografichni slovnyk / Za red. S. I. Posokhova*, Kh.: KhNU im. V. Karazina, s. 79–82. (in Ukrainian).

Vozna, M., Slavova, L., 2022. Etnokulturna spetsyfika istorichnoï terminolohii: zistavnyi ta perekladoznavchyi aspekty (na materialii istorichnykh terminiv antychnosti ta davnoruskoho periodu) [Ethnocultural specificity of historical terminology: comparative and translational aspects (on the material of historical terms of antiquity and the Old Russian period)], *Movni i kontseptualni kartyny svitu*, 2022, vyp. (1)71, s. 115–131. (in Ukrainian).

Vyrskyi, D., 2006. Rannomoderna istoriografiiia Ukrainy: problemy reprezentatsii [Early modern historiography of Ukraine: problems of representation], *Eidos*, vyp. 2, Ch. 1, s. 225–234. (in Ukrainian).

WIPO Technology Trends 2019 – Artificial Intelligence, 2019, World Intellectual Property Organization, 158 p. (in English).

Yakovenko, N. M. *Nova doba – novi pidruchnyky. Pro potrebu dyskusii nad pidruchnykamy z istorii Ukrainy* [New era – new textbooks. On the need for a discussion on textbooks on the history of Ukraine] [b.d.]. URL: <https://maidan.org.ua/arch/hist/1204203602.html> (data zvernennia: 21.03.2022). (in Ukrainian).

Yakovenko, N. M., 2005. Rannomoderna ukrainska istoriia: spirni poniattia opysu y metodolohii [Early modern Ukrainian history: controversial concepts of description and methodology], *Suchasna ukrainska istoriografiiia : problemy metodolohii ta terminolohii: materialy Vseukrainskoho naukovo-metodolohichnoho seminaru (Kyiv, 17 chervnia 2004 r.)*, K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, s. 56–85. (in Ukrainian).

Yakovenko, N. M., 2007. *Vstup do istorii* [Introduction to history], K.: Krytyka, 374 s. (in Ukrainian).

Yas, O. V., 1995. Poniatiinyi aparat istorichnoï nauky i ukrainska istoriografiiia: suchasnyi stan ta perspektyvy rozrobky [Conceptual apparatus of historical science and Ukrainian historiography: current state and development prospects], *Istorychna nauka na porozii XXI stolittia: pidsumky ta perspektyvy: materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii*, Kh.: KhDU, s. 92–97. (in Ukrainian).

Yas, O. V., 2005. Istoriografiiia, yak termin [Historiography as a term], *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 3: E-Y / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, K.: V-vo «Naukova dumka*, s. 584–591. (in Ukrainian).

Yas, O. V., 2019. Istoriografiia [Historiography], *Entsyklopediia istorii Ukrainy: Ukraina–Ukrainsi. – Kn. 2 / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, K.: V-vo «Naukova dumka*, s. 36–51. (in Ukrainian).

Zaitsev, B. P., Kudelko S. M., 1995. Pro novu khvyliu romantyzmu u vitchyznianoï istoriografii [About the new wave of romanticism in national historiography], *Istorychna nauka na porozii XXI stolittia: pidsumky ta perspektyvy: materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii*, Kh., KhDU, s. 176–179. (in Ukrainian).

Zashkilniak, L. O., 1996. *Vstup do metodolohii istorii* [Introduction to the methodology of history], L.: LONMIO, 96 s. (in Ukrainian).

Zashkilniak, L. O., 1999. *Metodolohiia istorii vid davnyny do suchasnosti* [Methodology of history from ancient times to modern times], Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet im. Iv. Franka, 226 s. (in Ukrainian).

Zashkilniak, L. O., 2004. Zakliuchennia [Conclusion], *Ukrainska istoriografiiia na zlami XX i XX stolit: zdobutky i problemy* [Za red. L. Zashkilniaka], L.: LNU im. I. Franka, s. 398–401. (in Ukrainian).

Zashkilniak, L. O., 2004. Zakliuchennia [Conclusion], *Ukrainska istoriografiiia na zlami XX i XX stolit: zdobutky i problemy* [Za red. L. Zashkilniaka], L.: LNU im. I. Franka, s. 398–401. (in Ukrainian).

Zashkilniak, L. O., 2004a. Metodolohichni aspekty svitovoho istoriografichnoho protsesu i suchasna ukrainska istorichna nauka [Methodological aspects of the world historiographical process and modern Ukrainian historical science], *Ukrainska istoriografiiia na zlami XX i XXI stolit: zdobutky i problemy* [Za red. L. Zashkilniaka], L.: LNU im. I. Franka, s. 24–57. (in Ukrainian).

Zashkilniak, L. O., 2007. *Suchasna svitova istoriografiiia* [Modern world historiography], L.: PAIS, 312 s. (in Ukrainian).

Zashkilniak, L. O., 2008. Istoriia i sotsialne zamovlennia (na prykladi shkilnykh pidruchnykiv z istorii) [History and social order (on the example of school textbooks on history)], *Shkilna istoriia ochyma istyrykiv-naukovtsiv: materialy Robochoï narady z monitoryngu shkilnykh pidruchnykiv istorii Ukrainy / Ukrainskyi instytut natsionalnoï pamiaty*, K.: [b.v.], s. 64–81. (in Ukrainian).

Zashkilniak, L. O., 2009. Zamitky pro suchasnu ukrainsku istoriografiu [Notes on modern Ukrainian historiography], *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka*, vyp. 15(1), s. 13–29. (in Ukrainian).

Zashkilniak, L. O., 2015. Radianski istorichni myfy v suchasniï ukrainskii istoriografii: «stare vyno v novykh mikhakh» [Soviet historical myths in modern Ukrainian historiography: «old wine in new wineskins»], *Svitlo y tyni ukrainskoho rianskoho istoriopysannia: materialy mizhnarodnoï naukovoï konferentsii (Kyiv, Ukraina, 22–23 travnia 2013 r.) / za red. V. A. Smolii, K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy*, s. 17–30. (in Ukrainian).

Zashkilniak, L. O., 2018. *Teoretychni problemy suchasnoï istorichnoï polityky v Ukraini* [Theoretical problems of modern historical politics in Ukraine], *RES HISTORICA*, vyp. 46, s. 365–381. (in Ukrainian).

Zhukovskiy, A. I., 2011. Istoriia [History], *Entsyklopediia Suchasnoï Ukrainy: entsyklopediia [elektronna versiia] / red.: I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskiy, M. H. Zhelezniak ta in.; NAN Ukrainy, NTSh. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzen NAN Ukrainy*, t. 11. URL: <https://esu.com.ua/article-12823> (data zvernennia: 28.10.2022). (in Ukrainian).

Zinchenko, A. L., 2014. *Istoriia. Vstup do spetsialnosti: navch. posibnyk dlia stud. vyshiv spets. «Istoriia»* [History. Introduction to the specialty: education. study guide graduated from special «History»], Vinnytsia, TOV «Merkiuri-Podillia, 236 s. (in Ukrainian).

Zviazok mizh kvantovoiu fizykoïu i dukhovnistiu zghidno Dalai-lamy [The connection between quantum physics and spirituality according to the Dalai Lama]. URL: <https://ua.sainte-anastasiie.org/articles/cultura/la-conexin-entre-la-fsica-cuntica-y-la-espiritualidad-segn-el-dalai-lama.html> (data zvernennia: 17.05.2023). (in Ukrainian).

Yurii Isak

senior lecturer of the Department of modern history of Ukraine and foreign countries,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Oleg Slipetskyi

senior lecturer of the Department of Antiquity, Middle Ages and History of Premodern Ukraine,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

CONCEPTUAL APPARATUS OF HISTORICAL SCIENCE IN UKRAINE IN THE LIGHT OF MODERN METHODOLOGICAL RESEARCH

In the proposed article, an attempt was made to highlight the features of the conceptual apparatus of historical science in Ukraine in the light of modern methodological searches, one of the essential aspects of which is the question of the specificity and potential of scientific knowledge. In particular, the efforts and achievements of Ukrainian scientists in the study and understanding of the process of formation of the conceptual apparatus of historical science in Ukraine are highlighted. They characterized both «weaknesses» and achievements in the scientific activity of domestic historians-scientists in the field of developing the terminology system of their studies, traced the reasons for the lack of unity among them regarding several topical issues, first of all, the specifics of historical knowledge, as well as outlined the urgency and promising ways overcoming these problems at different theoretical and methodological levels. The opinion is substantiated that the definition of key concepts of historical science and their proper rethinking, coordination, unification, and redefinition according to the needs of time and the development of world science is essential for a professional historian. At the same time, it is shown that historical science, not only on the territory of Ukraine but also in the world in general, largely did not accept the achievements of science in the field of logic and renewal of the foundations of cognitive activity, perception of the world as a system, etc. The necessity of rethinking its foundations by modern historical science is revealed in connection with revolutionary changes in modern science and technology development, which forms the prerequisites for another cognitive turn. In this context, the definition of the concept of «history,» which is central for historians, as well as the related concepts of «historical fact,» «historical regularity,» «methodological canon,» etc., needs to be rethought by Ukrainian historians.

Keywords: conceptual apparatus, science, historical science, methodology, historical knowledge, history of concepts, methodological canon, historiography, Ukraine.